

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

«БМИни ҳимоя учун ДАКга
тавсия қиламан» факультет
декани _____
доц., Т.Шарипов
«__» _____ 2018 йил

«Касб таълими» кафедраси
5111017-касб таълими: иқтисодиёт таълим йўналиши бўйича

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Мавзу: «Иқтисодчи-педагогларда рақобат назариясига доир
билим ва кўникмаларни шакллантириш услубияти (КХКлари
мисолида)**

Бажарди: КТИ – 114 гуруҳ талабаси

Исматова Ш.Ҳ.

**Илмий раҳбар: «Касб таълими»
кафедраси и.ф.д., профессор**

Мухаммедов М.М.

**Малакавий иш муҳокама қилинди
ва ҳимояга рухсат берилди:
кафедра мудири, п.ф.н., доцент
_____ О.Ж.Суюнов
«__» _____ 2018 йил**

Мундарижа

Кириш.....	3-5
I- Боб. Иқтисодчи-педагогларда рақобат назариясига доир билимларни шакллантиришнинг илмий-назарий асослари.....	6-37
1.1.Рақобат назариясининг мазмуни ва моҳияти ва уни ўрганишнинг илмий-амалий аҳамияти.....	6-19
1.2.Иқтисодчи -педагогларда рақобат назариясига доир билимларни шакллантиришнинг методлари ва ўзига хос хусусиятлари	20-37
II- боб.Самарқанд иқтисодиёт коллежини таълим жараёнида рақобат назариясига доир билимларни шакллантиришда замонавий педагогик технологияларни қўллаш услубияти.....	38-59
2.1. Самарқанд иқтисодиёт коллежида рақобат назариясига доир билимларни шакллантириш амалиётини таҳлили.....	38-46
2.2.Самарқанд иқтисодиёт коллежида рақобат назарияси га доир билимларни шакллантиришга доир мавзунини ўқитиш амалиёти бўйича тавсиялар.....	47-53
2.3.Касб-ҳунар коллежларида иқтисодий билимларни амалиётга татбиқ этишда хавфсизлик муаммолари.....	54-59
Хулоса.....	60-61
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	62-65
Иловалар.....	66-67

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги – 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришни бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар Стратегияси дастурида кўрсатиб ўтилганидек “макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, қабул қилинган ўрта муддатли дастурлар асосида макроиқтисодий мувозанатни сақлаш, таркибий ва институционал ўзгартиришларни чуқурлаштириш ҳисобига ялпи ички маҳсулотнинг юқори ўсиш суръатларини таъминлаш”¹ - бугунги кунимизнинг энг муҳим долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Бунинг учун жаҳон бозорида тенг рақобатлашадиган ва кейинги босқичда иқтисодий ўсишнинг, иқтисодиётни янада модернизация ва диверсификация қилишнинг локомотивига айланиши мумкин бўлган тармоқ ва корхоналарни жадал ривожлантириш ҳамда аниқ йўналтирилган ҳолда қўллаб-қувватлашни таъминлаш зарур. Бу эса ёшларимизни етук, вазиятни тезда баҳолайдиган, ҳар қандай ҳолатда ҳам тўғри ва оқилона қарор қабул қиладиган малакали мутахассислар килиб тайёрлашни талаб этади. Мазкур битирув малакавий иш мавзуси “Иқтисодчи-педагогларда рақобат назариясига доир билим ва кўникмаларни шакллантириш услубияти” деб номланади. Ушбу мавзунинг долзарблиги анъанавий ҳамда янги педагогик технологиялар, интерактив методлар ёрдамида иқтисодчи педагогларда рақобат назариясига доир тушунчаларни шакллантириш йўллари янада такомиллаштириш услубиятини ишлаб чиқиш билан белгиланади.

¹ 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришни бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар Стратегияси дастури материалларидан \., Тошкент, 2016 йил, 14 б.

БМИнинг мақсади- “Иқтисодчи-педагогларда рақобат назариясига доир билим ва кўникмаларни шакллантириш услубияти” мавзусига доир билимларни шакллантиришнинг самарали усуллари аниқлаш. Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар белгиланди :

1.Замонавий таълим тизимида иқтисодчи-педагогларда рақобат назариясига доир билим ва кўникмаларни шакллантириш услубиятига анъанавий ёндашувнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш.

2.Маъруза ва семинар дарсларида рақобат назариясига доир тушунчаларни шакллантириш усуллари билан танишиш.

3.Янги педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда иқтисодчи-педагогларда рақобат назариясига доир билим ва кўникмаларни шакллантириш услубиятини ўрганиш ва амалда синаб кўриш.

4.Битирув малакавий ишнинг тадқиқот натижаларини таҳлил этиш, хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

БМИнинг объекти: Самарқанд иқтисодийёт касб-ҳунар коллежининг таълим жараёни ҳисобланади .

БМИнинг предмети - таълим тизимида иқтисодчи-педагогларда рақобат назариясига доир билим ва кўникмаларни шакллантириш услубиятининг назарий, методологик масалалари оид мунасабатлар ҳисобланади .

БМИнинг методологик асослари - Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, “Таълим тўғрисида” ги қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, ”2017-2021йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришни бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар Стратегияси” ва Ш.М.Мирзиёев асарларида илгари сурилган таклиф ва мулоҳазалар ҳисобланади .

Битирув малакавий ишнинг амалий аҳамияти: Битирув малакавий ишнинг амалий аҳамияти шундан иборатки, “Иқтисодийёт

назарияси” фанида педагог иқтисодчилар учун рақобат назариясига доир билим ва кўникмаларни шакллантириш услубиятига доир таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш билан белгиланади.

Битирув малакавий ишнинг тузилиши ва ҳажми. Ушбу битирув малакавий иш иккита боб, бешта параграф хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати, иловалардан ташкил топган, унинг умумий ҳажми 67 бетдан иборат.

I- Боб. Иқтисодчи-педагогларда рақобат назариясига доир билимларни шакллантиришнинг илмий-назарий асослари

1.1. Рақобат назариясининг мазмуни ва моҳияти ва уни ўрганишнинг илмий-амалий аҳамияти

Рақобат бозор иқтисодиётининг ва товар хўжалигининг энг муҳим белгиси, уни ривожлантириш воситаси ҳисобланади.

Рақобатнинг иқтисодий мазмунини тушуниб олиш учун унга турли томондан ёндашиш талаб этилади. Мустақил товар ишлаб чиқарувчилар (корхоналар) ўртасидаги рақобат товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва яхши фойда келтирадиган нархда сотиш, умуман иқтисодиётда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашдан иборат. Бунда улар керакли ишлаб чиқариш воситалари, хом-ашё ва материаллар сотиб олиш, ишчи кучини ёллаш учун ҳам курашади. Ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат пировардида истеъмолчиларни ўзига жалб этиш учун курашни ҳам англатади.

Ресурсларни етказиб берувчилар ўзларининг иқтисодий ресурсларини (капитал, табиий ресурслар, ишчи кучи) юқори нархларда сотиш учун рақобатлашадилар. Ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчилар ўртасидаги рақобат бозор муносабатлари ривожланган, иқтисодиёт тўлиқ эркинлашган шароитда ёрқин намоён бўлади.

Рақобат истеъмолчилар ўртасида ҳам юз беради: улар товарларни қулай ва арзон нархларда сотиб олишга ҳаракат қиладилар, яъни ҳар бир сарфланган пул бирлиги эвазига кўпроқ нафлиликка эга бўлишга ҳаракат қиладилар. Арзон ва сифатли товарни сотиб олиш учун курашадилар.

Шундай қилиб, рақобат кўп қиррали иқтисодий ҳодиса бўлиб, у бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги мураккаб муносабатларни ифодалайди. Ишлаб чиқарувчилар сарфланган харажатларнинг ҳар бир

бирлиги эвазига кўпроқ фойда олиш мақсадида рақобатлашадилар. Мана шу фойда орқасидан қувиш натижасида улар орасида товарларни сотиш доираларини кенгайтириш, қулай бозорлар, арзон хом-ашё, энергия ва ишчи кучи манбаларига эришиш учун кураш боради.

Ўз навбатида, харидорлар, яъни истеъмолчилар сарфлаган ҳар бир сўм харажати эвазига кўпроқ нафлиликка эга бўлиш учун курашадилар, уларнинг ҳар бири арзон, сифатли товар ва хизматларга эга бўлишга ҳаракат қилади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг фаолият кўрсатувчи тадбиркор ва мулк эгаси сифатида эркин ва мустақил бўлиши рақобатнинг иқтисодий асосини ташкил этади. Чунки ҳар бир мулк эгасининг ўз манфаати бўлиб, улар шу манфаатга эришиш учун интилади. Мулк эгасининг товар ишлаб чиқариш ва бошқа барча соҳалардаги фаолияти шу манфаатга бўйсундирилган бўлади. Бу жиҳатдан қараганда, рақобат эркин иқтисодий фаолият қилувчи субъектлар манфаатларининг тўқнашувидан иборат бўлишини аниқ тавсифлайди. Рақобат мавжуд бўлишининг бошқа шарти – товар-пул муносабатларининг маълум даражада ривожланган бозор тизимида амал қилишидир.

Рақобатнинг мазмуни унинг вазифаларини кўриб чиқиш орқали янада кенгроқ намоён бўлади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётида рақобатнинг қуйидаги асосий вазифаларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) тартибга солиш вазифаси;
- 2) ресурсларни жойлаштириш вазифаси;
- 3) инновацион вазифа;
- 4) мослаштириш вазифаси;
- 5) тақсимлаш вазифаси;
- 6) назорат қилиш вазифаси.

Рақобатнинг тартибга солиш вазифаси ишлаб чиқаришни талаб (истеъмол)га мувофиқлаштириш мақсадида таклифга таъсир ўтказишдан иборат. Айнан шу вазифа ёрдамида иқтисодиётда таклифнинг талаб орқали, ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажмининг яқка тартибдаги ва ижтимоий эҳтиёжлар орқали белгиланишига эришилади, яъни иқтисодиёт бозор қонунлари асосида тартибга солинади.

Рақобатнинг ресурсларни жойлаштириш вазифаси ишлаб чиқариш омилларини улар энг кўп самара берадиган корхона, ҳудуд ва минтақаларга оқилона жойлаштириш имконини беради.

Рақобатнинг инновацион вазифаси фан-техника тараққиёти ютуқларига асосланувчи ҳамда бозор иқтисодиёти субъектларининг ривожланишини тақозо этувчи турли кўринишдаги янгиликларнинг жорий этилишини англатади.

Рақобатнинг мослаштириш вазифаси корхона (фирма)ларнинг ички ва ташқи муҳит шароитларига рационал тарзда мослашишига йўналтирилган бўлиб, уларнинг шунчаки ўзини-ўзи сақлаб, иқтисодий жиҳатдан яшаб қолишидан хўжалик фаолияти соҳаларининг экспансияси (кенгайиши)га ўтишини билдиради.

Рақобатнинг тақсимлаш вазифаси ишлаб чиқарилган неъматлар ялпи ҳажми (ялпи ички маҳсулот)нинг истеъмолчилар ўртасида тақсимланишига бевосита ва билвосита таъсир ўтказади.

Ниҳоят, рақобатнинг назорат қилиш вазифаси бозордаги баъзи иштирокчиларнинг бошқа бир иштирокчилар устидан монополистик хукмронлик ўрнатишига йўл қўймасликка йўналтирилади.

Рақобат курашининг мазмуни тўғрисида тўлароқ тушунчага эга бўлиш учун унинг асосий шакллари ва белгиларини кўриб чиқиш зарур. Ўз миқёсига кўра рақобат икки турга – тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатга бўлинади.

Тармоқ ичидаги рақобат товар ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулайроқ шароитига эга бўлиш, қўшимча фойда олиш учун бир тармоқ корхоналари ўртасида боради. Ҳар бир тармоқдаги мавжуд корхоналарнинг техника билан таъминланиш ва меҳнат унумдорлиги даражалари турлича бўлганлиги сабабли, ушбу корхоналарда ишлаб чиқарилган товарларнинг индивидуал (алоҳида) қиймати бир хил бўлмайди.

Тармоқ ичидаги рақобат товарларнинг ижтимоий қийматини, бошқача айтганда, бозор қийматини аниқлайди ва белгилайди. Бу қиймат, одатда, ўртача шароитда ишлаб чиқарилган ва муайян тармоқ товарларининг аҳамиятли қисмини ташкил этадиган товарларнинг қийматига мос келади.

Тармоқ ичидаги рақобат натижасида техника даражаси ва меҳнат унумдорлиги юқори бўлган корхоналар қўшимча фойда оладилар ва аксинча, техника жиҳатидан ночор корхоналар эса ишлаб чиқарилган товар қийматининг бир қисмини йўқотадилар ва зарар кўрадилар.

Тармоқлараро рақобат турли тармоқлар корхоналари ўртасида энг юқори фойда нормаси олиш учун олиб бориладиган курашдан иборат. Бундай рақобат капиталларнинг фойда нормаси кам бўлган тармоқлардан фойда нормаси юқори тармоқларга оқиб ўтишига сабаб бўлади. Янги капиталлар ҳам кўпроқ фойда келтирувчи соҳаларга интилиб, ишлаб чиқаришнинг кенгайишига, таклиф кўпайишига олиб келади. Шу асосда, нархлар пасая бошлайди. Шу билан бирга, фойда нормаси ҳам пасаяди. Кам фойда келтирувчи тармоқлардан муайян миқдордаги капиталнинг чиқиб кетиши тескари натижага олиб келади: бу ерда ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаради, товарларга бўлган талаб улар таклиф қилишидан ошиб кетади, бунинг оқибатида нархлар кўтарилади, шу билан бирга фойда нормаси ҳам ошади. Натижада тармоқлараро рақобат объектив равишда қандайдир динамик мувозанатни келтириб чиқаради. Бу мувозанат капитал қаерга сарфланганлигидан қатъий назар, тенг капитал учун тенг фойда олинишига

интилишни таъминлайди. Демак, тармоқлараро рақобат капитал қайси тармоққа киритилмасин, худди шу тармоқ фойда нормаларини ўртача фойда нормасига «бараварлаштиради».

Иқтисодий адабиётларда бир тармоқ ичидаги рақобатнинг тўртта шакли алоҳида ажратиб кўрсатилади: соф рақобат, соф монополия, монополистик рақобат ва олигополиядир.

Соф рақобат шароитида бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқда жуда кўп сонли корхоналар мавжуд бўлади. Юқори даражада ташкил қилинган бозорда кўплаб сотувчилар ўзларининг маҳсулотларини таклиф қиладилар. Айни пайтда, ушбу маҳсулот харидор ва истеъмолчиларнинг сони ҳам жуда кўп бўлади.

Соф рақобатли бозорда алоҳида корхоналар маҳсулот нархи устидан назорат ўрната олмайди ёки назорат сезиларсиз даражада бўлади, чунки ҳар бир корхонада умумий ишлаб чиқариш ҳажми унча катта бўлмайди. Шу сабабли, алоҳида корхонада ишлаб чиқаришнинг кўпайиши ёки камайиши умумий таклифга, демак, маҳсулот нархига сезиларли таъсир кўрсатмайди.

Соф рақобат шароитида янги корхоналар тармоққа эркин кириши, тармоқда мавжуд бўлган корхоналар эса уни эркин ташлаб чиқиши мумкин. Хусусан, янги корхоналарнинг пайдо бўлиши ва уларнинг рақобатли бозорда маҳсулотларини сотишга ҳуқуқий, технологик, молиявий ва бошқа жиддий иқтисодий тўсиқлар бўлмайди.

Соф монополияда тармоқ битта фирмадан иборат бўлганлиги сабабли, у мавжуд маҳсулот (хизмат)нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва яккахуқумронлик шаклланади.

Монополия шароитида фирма нарх устидан сезиларли назоратни амалга оширади. Бунинг сабаби оддий бўлиб, у маҳсулот (хизмат)нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва демак, таклифнинг умумий ҳажми устидан назорат қилади.

Монополистик рақобат ўз ичига ҳам монополия, ҳам рақобат унсурларини олади. Бунда тармоқдаги бир турдаги маҳсулотнинг ўнлаб ишлаб чиқарувчилари бир-бирлари билан қулай нарх ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш борасида рақобатлашадилар. Бироқ, айти пайтда, ҳар бир ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулотини табақалаштириш, яъни шу турдаги бошқа маҳсулотлардан қайси бир жиҳати (сифат даражаси, шакли, қадоқланиши, сотиш шароитлари ва ҳ.к.) бўйича фарқлантириш орқали унинг монополь ишлаб чиқарувчисига айланади.

Олигополия – тармоқда у қадар кўп бўлмаган корхоналарнинг мавжуд бўлиши ва ҳукмронлик қилишидир. Бу олигополиянинг энг муҳим белгисидир. Қайси товарлар ва хизматлар бозорида нисбатан кам сонли ишлаб чиқарувчилар ҳукмронлик қилса, шу тармоқ олигополистик тармоқ ҳисобланади.

Олигополистик тармоқ бир хил ёки табақалашган маҳсулот ишлаб чиқариши мумкин. Кўпчилик саноат маҳсулотлари – пўлат, мис, алюминий, кўрғошин, темир ва шу кабилар физик маънода бир турдаги маҳсулотлар ҳисобланади ва олигополия шароитида ишлаб чиқарилади. Истеъмол товарлари – автомобиллар, кир ювиш воситалари, сигаретлар, маиший электр буюмлари ва шу кабиларни ишлаб чиқарувчи тармоқлар табақалашган олигополия ҳисобланади.

Олигополия шароитида корхоналар ўртасидаги рақобат ўзаро боғлиқ бўлади. Олигополистик тармоқда ҳеч қайси фирма ўзининг нарх сиёсатини мустақил ўзгартиришга ботина олмайди.

Биз қараб чиққан рақобатнинг тўртта шаклининг ҳар бири миллий иқтисодиётда алоҳида-алоҳида, яъни соф ҳолда учрамайди. Иқтисодиёт соҳаларини батафсил ўрганиш, чексиз кўп ҳар хил рақобатли вазиятлар мавжудлиги шароитида иккита бир хил тармоқни топиш қийинлигини кўрсатади.

Ҳозирда турли даражадаги монополистик тузилмалар ривожланиб бориши билан улар ўртасидаги рақобатнинг шакллари ҳам турли кўринишларда намоён бўлиб бормоқда. Масалан, турли монополлашув даражасидаги тузилмалар ўртасида мавжуд бўлишига кўра рақобатнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) монополлашмаган корхоналар ўртасидаги рақобат;
- 2) монополиялар ҳамда монополистик бирлашмаларга кирмаган ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат;
- 3) турли монополиялар ўртасидаги рақобат;
- 4) монополистик бирлашмалар ичидаги рақобат.

Шунингдек, иқтисодий адабиётларда ғирром ва ҳалол рақобатлашув усуллари ҳам ажратиб кўрсатилади.

Ғирром рақобат орқали фирмалар ўз рақибларининг тармоққа кириб келишини тажовузкорона ва шафқатсиз бартараф қилиши мумкин. Банкларни, моддий ресурс таъминотчиларини кредит ва материаллар етказиб беришдан воз кечишга мажбурлаш, етакчи мутахассисларни оғдириб олиш, нархни кескин пасайтириш ғирром рақобатнинг оддий усуллари дир.

Шу ўринда ҳалол рақобатнинг қуйидаги белгиларини ҳам кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- қалбаки беллашув, мажбурий сафарбарликни тан олмайди;
- боқимандалик, бефарқлик, юзакичилик, кўзбўямачилик каби салбий ҳолатларга барҳам беради;
- қариндош-уруғчиликни, ошна-оғайнигарчиликни, таниш-билишликни, маъмурий-буйруқбозликни тан олмайди.

Рақобат курашининг икки усули фарқланади: нарх воситасидаги рақобат ва нархсиз рақобат.

Нарх воситасида рақобатлашувда курашнинг асосий усули бўлиб ишлаб чиқарувчиларнинг ўз товарлари нарhini бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг шундай маҳсулотлари нархига нисбатан пасайтириши ҳисобланади. Унинг асосий ва энг кўп қўлланиладиган кўриниши – «нархлар жанги» деб аталадики, бунда йирик ишлаб чиқарувчилар рақибларини тармоқдан сиқиб чиқариш учун нархни вақти-вақти билан ёки узоқ муддат пасайтириб туради. Бу усулни қўллаш учун ишлаб чиқарувчи бошқа рақибларига қараганда унумлироқ технологияни киритиши, малакалироқ ишчиларни ёллаши ва ишлаб чиқаришни яхшироқ ташкил қилиши керак бўлади. Фақат шундагина товарнинг индивидуал қиймати бозор қийматидан паст бўлиб, ишлаб чиқарувчига мазкур товар нарhini пасайтириш имконини беради. Нарх воситасида рақобатлашиш усулларида бири – демпинг нархларни қўллашдир. Бунда миллий ишлаб чиқарувчилар ўзларининг товарларини бошқа мамлакатларга ички бозордаги нархлардан, айрим ҳолларда таннархидан ҳам паст бўлган нархларда сотади. Шу орқали улар ички бозорда нархларнинг барқарорлигига эришиш, мамлакатдаги ортиқча маҳсулотни йўқотиш, янги бозорларга кириб олиш ва унда ўзларининг иқтисодий мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Айрим ҳолларда нарх ёрдамида рақобатлашишнинг белгиланган нархлардан чегирма қилиш, асосий харид қилинган товарларга бошқа товарларини қўшиб бериш, муайян ҳолларда имтиёзли нархларни белгилаш каби усулларида ҳам фойдаланилади.

Ҳозирги даврда бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда нарх ёрдамида рақобат қилиш ўз ўрнига эга эмас, чунки ишлаб чиқарувчилардан бирини ўз маҳсулотининг нарhini пасайтириши унинг рақобатчиларининг ҳам шундай ҳаракат қилишига олиб келади. Натижада, фирмаларнинг бозордаги мавқеи ўзгармай, фақат тармоқ бўйича фойда ҳажмини камайтиради.

Нархсиз рақобат шу билан тавсифланадики, бунда рақобат курашининг асосий омили товарларнинг нархи эмас, балки унинг сифати, сервис хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқарувчи фирманинг обрў-эътибори ҳисобланади. Нархсиз рақобат билан бир вақтда яширин нарх ёрдамидаги рақобат ҳам бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда янги товарлар сифатининг ошиши ва истеъмол хусусиятларининг яхшиланиши улар нархларининг ошишига караганда тез рўй беради. Ҳозирги даврда бир турдаги маҳсулотларнинг кўпайиши уларнинг сотишни рағбатлантирувчи реклама, товар белгилари ва фабрика муҳрларидан фойдаланишни келтириб чиқармоқда. Истеъмол бозорларида кўшимча хизмат кўрсатиш орқали харидорларни ўзига жалб қилиш кенг тарқалмоқда. Нархсиз рақобатнинг товар сифатини табақалаштириш каби усули ҳам мавжудки, бунда товарлар бир хилдаги эҳтиёжни қондириши ва бир турга мансуб бўлиши, лекин турли-туман истеъмол хоссаларига эга бўлиши мумкин.

Товарлар талабга нисбатан ортикча бўлган шароитда ишлаб чиқарувчилар товарларини кредитга сотиш усулидан фойдаланиб, рақибларидан устун келишлари мумкин. Бунда дастлаб товар нархининг фақат бир қисми тўланади, унинг қолган қисми эса шартномада келишилган аниқ муддатларда тўланади.

Фан-техника тараққиёти авж олган ҳозирги шароитда, техника ва технологиянинг энг янги ютуқлари устидан назорат қилиш учун кураш рақобатнинг асосий усулларида бирига айланиб бормоқда. Бундан ташқари, ишлаб чиқарувчи корхоналар харидорларни жалб қилиш мақсадида узок муддат фойдаланиладиган истеъмол товарларига кафолатли ва кафолатдан кейинги хизмат кўрсатишни амалга оширмоқдалар. Масалан, компьютер ишлаб чиқарувчи фирма ўз маҳсулотини шунчаки сотиш билан чекланмасдан, балки уни ўрнатиб бериш, корхона ходимларини компьютердан фойдаланишга ўргатиш, кафолатланган муддатда ва ундан

кейинги даврда таъмир ишларини бажариш, техникавий хизмат кўрсатиш кабиларни ҳам амалга оширади.

Нархсиз рақобат усуллари ичида маркетинг муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини талабга мослаштирувчи тадбирлар тизимидан иборат. Бозор иқтисодиёти шароитида талабни яхши ўрганган ва истеъмолчилар эҳтиёжларини тўлароқ қондира оладиган корхоналар ҳар доим рақобат курашида ютиб чиқади. Йирик ишлаб чиқарувчилар бозордаги вазиятни ўзгартириш учун ўзларининг ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни камайтириб товар таклифини қисқартиради. Шу сабабли, иқтисодий беқарорлик даврларида ҳам нарх барқарорлигича қолаверади. Шундай қилиб, монополиялар ҳукмрон бўлган шароитда нархсиз рақобат муҳим ўрин тутаяди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, монополиялар товар сифатини ошириш, истеъмолчиларга хизмат кўрсатишни яхшилаш йўли билан сотиладиган товар ҳажмини кўпайтириши мумкин. Иккинчидан, улар молиявий жиҳатдан кучли бўлганлиги сабабли маҳсулотини янгилаш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш ва рекламага зарур бўлган маблағни сарфлай оладилар.

Рақобатнинг юзага келиши ва амал қилиши учун маълум шарт-шароитлар мавжуд бўлишини тақозо қилади. Бу шарт-шароитлар фақат бозор иқтисодиёти муносабатлари қарор топган муҳитда юзага келиши мумкин. Шундай экан, бозор иқтисодиётини юзага келтириш айни вақтда рақобатчилик муҳитининг шаклланишини билдиради. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш жараёнида бозор инфратузилмасини шакллантириш ва ривожлантириш, рақобат муҳитини юзага келтириш ва уни ривожлантириш зарурияти туғилди. Ушбу масала 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган «Товарлар бозорларидаги монополистик фаолиятни тиклаш ва рақобат тўғрисида»ги янги қонунда ўз аксини топди.

Ушбу қонун асосан иккита мақсадни кўзда тутди:

Биринчиси – мавжуд ва сақланиб қолаётган монопол корхоналар томонидан бозордаги ҳукмронлик мавқеини суиистеъмом қилишларига йўл қўймаслик ва бунинг олдини олишни кўзловчи аввалги қабул қилинган қонунлардан тубдан фарқ қилувчи янги монополияга қарши тартибни ишга солиш.

Иккинчиси – янада муҳимроғи – бу монополиядан чиқариш ва соғлом соф рақобат муҳитини яратишдир. Рақобат муҳитининг шаклланишига хусусийлаштириш жараёни самарали таъсир қилиши учун бу тадбир катта корхоналарни рақобатга қодир алоҳида тизимларга бўлиш орқали монополиядан чиқариш билан қамраб олиб борилиши керак.

Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес рақобатни ривожлантириш омили, тадбиркорларнинг мавжудлиги эса бозор ривожланишининг асосий шарт-шароитларидан бири ҳисобланади. Айрим тармоқларда иқтисодиётнинг монополлашуви асоссиз равишда юқори даражада сақланиб қолаётгани ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига, маҳсулот сифати ва рақобатбардошлигининг ортишига, нархларнинг пасайишига ҳамон тўсқинлик қилаётгани доимо ҳукуматнинг диққат марказида бўлиб келмоқда. Жумладан, цемент, шифер, полиэтилен, енгил ва ёғ-мой саноати маҳсулотлари ва бошқа қатор товарларга бўлган эҳтиёжни қондириш имконияти нисбатан чекланган ҳолда сақланиб қолаётгани Республикамизнинг Биринчи президенти И.А.Каримов томонидан танқид қилинган барчамизга маълум. Бу эса ана шу маҳсулотларга конъюнктура талаблари ошиб кетган пайтда монополист корхоналарга ўз маҳсулотининг нархини асоссиз равишда ошириш учун қўл келмоқда.

Иқтисодиётда монополлашув принципларининг кучайиб бориши рақобатни чеклайди. Шу сабабли рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришда давлат ҳам қатнашади. Бу эса, давлатнинг монополияга қарши рақобатни ривожлантириш сиёсатида ўз аксини топади. Ҳар бир давлат ўз иқтисодиётини ривожлантиришда аниқ вазиятни, иқтисодиётнинг монополлашув даражаси, унинг миқёси ва характерли ҳолати, бу сиёсат эркин рақобат муҳитини янгидан яратиш ҳамда уни сақлаб қолиш зарур бўлганда қайтадан тиклаш, рақобат усулларини қарор топтиришга қаратади.

Режали ва буйруқли иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда, шу жумладан бизнинг мамлакатимизда соғлом рақобатга шарт-шароит ҳозирлиги, иқтисодий субъектларнинг мустақиллигини кенгайтириш орқали уларни рақобатчиликка жалб қилишга қаратилган чоратадбирларининг муҳим жиҳатлари ҳисобланади.

Мамлакатимизда давлатнинг рақобатчилик муҳитини шакллантиришга қаратилган сиёсатида хусусийлаштириш, давлат мулки ҳисобидан мулкчиликнинг бошқа шакллари вужудга келтириш асосий ўрин тутади.

Биринчидан, хусусийлаштириш натижасида бериладиган мулк ўз эгалари қўлига топширилади.

Иккинчидан, кўп укладли иқтисодий ва рақобатчилик муҳитини вужудга келтиради.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришнинг асосий йўли – рақобатни инкор қилувчи давлат монополиясидан нодавлат, турли хўжалик шакллари мавжудлигига асосланган ва иложи борича эркин рақобатни тақозо қилувчи бозор тизимига ўтишдир. Бу ерда рақобатчилик муносабатларини шакллантириш, аввало мустақил товар ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлишини тақозо қилади, чунки

рақобатнинг асосий шарти алоҳидалашган, мулкый масъулият асосида ўз манфаатига эга бўлган ва тадбиркорликни ўз зиммасига олган эркин хўжалик субъектларининг мавжудлигидир. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш Биринчи Президентимиз Ислоом Каримов таъкидлаганларидек: «Иқтисодиётни эркинлаштириш – бу хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллигини ошириш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги мавжуд тўсиқларни бартараф этишни англатади». Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни (1996 й.) ёрдам рақобатга йўл қўймаслик, республика бозорларини белгиланган талабларга жавоб бермайдиган маҳсулотлардан (контрабанда товарларидан) ҳимоялаш қабиларга ёрдам беради. Рақобат бозор иқтисодиётининг ғоят муҳим хусусияти. Унинг юзага келиши учун маълум шарт-шароитлар муҳайё бўлиши талаб этилади. Рақобат фақат бозор иқтисодиёти муҳитида бўлиши мумкин, чунки шунда унга зарурият бўлади, шунингдек унга йўл очилади.

Ғарб мамлакатларида рақобатга давлат аралашмайди. Давлатнинг хусусий монополияларни жиловлашга қаратилган биринчи тадбири – 1890 йилда АҚШда қабул қилинган «Шерман қонуни» ҳисобланиб, у тарихда антитрест деб ҳам ном олган. Антимонопол қонунчилик асосан уч йўналишда бўлади:

1) ишлаб чиқариш тизимини бошқарувчи қонунлар ёки уларнинг моделларини аниқ белгилаш, яъни ҳеч бир корхонага юқоридаги меъёрдан ортиқ товар ишлаб чиқаришга йўл берилмайди, маҳсулотнинг қолган қисмини албатта, бошқа корхоналар ишлаб чиқаради, демак, улар ўртасидаги рақобат таъминланади;

2) барча йирик корпорацияларнинг иштирокчилари бошқа корпорациялар акцияларининг маълум чекланган миқдоридан ортиғига эга бўлмаслиги назоратга олинади;

3) нархларнинг талаб ва таклиф мувозанати белгиланган даражадан юқори ёки паст тутиб туришини, нарх хусусида келишиб олишни ман қилувчи антитрест қонунлари жорий этилади.

Бозор эркин иқтисодий фаолиятни талаб қилгандан жамият рақобатчиларга бир хил имконият яратиб беради, хўжалик субъектларига ўзини сақлаб туриши учун бир хил шароит ҳозирлайди, давлат рақобат қоидаларига риоя этилишини ўз назоратига олади, айрим ёки бир гуруҳ тадбиркорларнинг монопол мавқеда бўлишига йўл бермайди.

Рақобат стратегияси рақобат курашининг узоқ муддатга мўлжалланган бош йўли ва йўл-йўриқларини ифода этади.

Стратегиянинг мақсадлари тез кунда фойдани максималлаштириш, оз фойда билан қаноат қилган ҳолда ўз бозорини кенгайтириш ёки рақибни бозордан сиқиб чиқариш, янги бозорга аста-секин кириб бориш каби масалаларда ҳаракат йўлларини белгилашдан иборат.

1.2. Иқтисодчи -педагогларда рақобат назариясига доир билимларни шакллантиришнинг методлари ва ўзига хос хусусиятлари

Назарий изланишларимиз иқтисодчи педагогларда рақобат назариясига доир билимларни шакллантириш унинг билиш усулининг қарор топиши билан ҳам боғлиқ деган хулосани беради. Метод — бу илмий билишнинг принциплар тизими, йўллари, қонун -қоидалари ва аниқ ҳадисларидир. Бу объектив реалликни билиш диалектикаси, мантиқи ва назариясини ўз ичига олувчи бир бутун таълимотдир.

Битирув олди ишлаб чиқариш ва педагогик малакавий амалиёт давомида иқтисодчи педагогларда рақобат назариясига доир билимларни шакллантиришда маъруза, семинар машғулоти, мустақил ишлар ташкил этиш каби ўқитиш усуллари самарали таълим беришнинг асосий дастакларидан биридир деган хулосага келдим.

Битирув малакавий ишимизни мавзумизга хос барча иқтисодий билимларни шакллантиришда маърузанинг мазмуни, вазифалари хусусида батафсилроқ тўхталайлик. Маъруза - ўқув материали, бирор масала, мавзу кабиларнинг изчил, маълум бир тизимга солинган баёнидир. Ўзбек тилида араб тилидан кириб узлаштирилган маъруза сўзи қўлланилади. Маъруза ўқув жараёнининг асосий бўғини, дарс ўтишнинг асосий шаклларидан биридир. Маъруза ўқувчи-талабалар билан мулоқотда бўлишнинг алоҳида шакли ва уни бошқа ҳеч қандай ўқув шакли билан алмаштириб бўлмайди. Маърузанинг олдида қўйиладиган мақсад ҳар хил бўлиб, бу мақсад максимал даражада амалга ошиши учун, унинг функцияларига аҳамият бериш керак.

Маъруза ўқитишнинг қуйидаги катор функцияларини бажаради.

- Профессional таълим бериш ва дунёкарашни шакллантириш;

- Талабалар диккати асосий мақсадга йуналтириш. Маърузада талабаларнинг диккат-эътибори укув материалнинг асосий мазмуни, конун- коидалари, уларнинг назарий ва келгусидаги амалиётда, мутахассислик фаолиятида кандай урин тутиши ва ахамиятига, уни узлаштириш методларига каратилади;

-Талабаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш. Уларни ахлокий, маънавий жихатдан баркамол булиши, меҳнатга муносабати, ижтимоий-психологик хислатларини шакллантириш;

- Билим бериш, урганаётган фан буйича ахборот олиш, олган ахбороти асосида хулоса чиқаришга ўргатиш;

- Методологик - маъруза жараёнида тадқиқот методлари таккосланади, киёсланади, илмий изланиш тамойиллари аниқланади;

- Идрок, тафаккурни ривожлантирувчи - тингловчиларда билмаганини би- лишга кизиқиш уйғотади. Мантикий фикрлаш ва уз фикрини асослашга ўргатади.

Маърузада мавзунинг асосий саволлари кетма-кетлик асосида ёрити- 'лади. Албатта, маърузанинг методик жихатдан ёритилиши, баён этилиши қуйилган мақсад, урганилаётган фаннинг, мавзунинг узига хос хусусиятла- ри билан боғлиқ. Маъруза фақатгана иқтисодий ривожланишнинг асосий конуниятларини очиб бериш билан чекланиши керак эмас, фаннинг сунгги ютуқларидан фойдаланган холда илмнинг амалиётда кандай ахамиятга эга эканлигини, хаётда реал муаммоларни ечишдаги ахамиятини, ечиш йулларини ҳам курсатиши керак.

Маъруза кандай фандан уқилишидан катъи назар, илмий характерга эга булиши, турли назарий йуналишлар, илмий мактабларнинг асосий гоьларини талабалар онгига етказиши ва олган билимини ишончга айлантириши керак.

Ҳар қандай маърузанинг энг зарур шарти аудитория билан мулоқотга киришидир. Маъруза уқиш, энг аввало, унга тайёрланишдан бошланади. Бунинг учун биринчи навбатда, маъруза мавзуси бўйича адабиётлар танлаш ҳамда улар билан танишиб чиқиш керак.

Иккинчидан, фан бўйича ишлаб чиқилган дастурга қура, маъруза режаси ва режа бўйича матн тайёрланиши ҳамда дарсни утқазишда қулланиладиган методларни танлаб чиқиш, даре жараёнини технологик тизим сифатида тарқиби, кетма-кетлигини аниқлаш лозим.

Маърузада дарсни уч босқичга бўлиш мумкин:

1. Кириш. Аввалги маърузада нималар урганилган, унинг натижаси нималар билан боғлиқ, бугунги дарсга қандай мақсад қуйиляпти? Аввало дарс илгариги мавзу билан боғланади. Кейин янги мавзу эълон қилинади. Маъруза режаси, мустақил ўқиш учун зарур асосий ва қушимча адабиётлар рўйхати тавсия этилади. Мавзунини ўрганишдаги асосий термин, тушунчалар, мустақил равишда бажариладиган ишлар, топшириқлар берилади.

2. Асосий босқич. Бу босқич маъруза режасига қўра танланган дарс утиш методларини қуллаган ҳолда ўтқазилади. Тингловчиларга мулжалланган ахборотлар етказилади.

3. Якуний босқич. Маърузага яқун ясалади, қисқача ҳулоса чиқарилади. Талабалар диққати учун мазкур мавзудаги энг асосий тушунча, эътибор қаратилиши лозим бўлган жихатлар, ҳодисалар таъкидланади. Қуйилган мақсадга қай даражада эришилди, бу таҳлил қилиб, баҳоланади. Бугунги маърузада бажарилган иш келгуси фаолиятда қандай муҳим аҳамиятга эга эканлиги қурсатилади.

Маърузаларни дидактик вазифасига
караб:

- кириш;
 - мавзулар буйича;
 - йул-йурик курсатадиган;
 - тахлилий;
- яқунловчи маърузаларга булиш мумкин.

Кириш маърузаси маълум бир фанни, мавзуни ёки муаммони урганишга багишланиб, унда ана шу масала, муаммолар хақидаги фикрлар, уларнинг ижобий томонлари, камчиликлари, ечилмаган муаммолар курсатилади. Урганишни бошланган фаннинг предмета, урганиш методлари буйича маъруза кириш маърузасига типик мисол була олади.

Мавзулар буйича маърузалар - энг куп укиладиган маъруза булиб, унда урганилаётган мавзунинг асосий мазмуни, амалиётда синалган, кабул килинган илмий карашлар, мавжуд ечимини кутаётган масалалар баён килинади. Уларни ечишнинг мавжуд йуллари курсатилади, янгиларини топиш тавсия этилади.

Йул-йурик курсатувчи маъруза - талабаларга мустакил ишлашни ургатишга каратилади. Унда купрок методик маслахатлар берилади. Тавсия килинадиган адабиётларни мустакил укиш, улар устида ишлаш жараёнида диққатни каратиш лозим булган масалалар курсатилади.

Тахлилий маъруза у ёки бу муаммо, мавзу ёки маълум бир тизимга солинган саволларни маълум бир мантикий алокадорликда баён килишга каратилади. Купинча олий укув юртларида яқуний назорат ёки имтихон-аттестациялар олдидан утказилади.

Яқунловчи маъруза маълум бир мавзу, муаммони ёки фанни урганиб, унинг якуни буйича утказилади. Муаммо ечимлари ва фаннинг предмета тугрисида асосий хулосалар баён этилади.

Иқтисодий тушунчаларни шакллантиришда талабаларнинг ижодий фикрларини ривожлантириш-таъсир курсатиши, уларни жамият ривожланиши иқтисодий конун, тенденцияларини чуқур тушуниши, назарий масалалар билан амалиётни боғлаш махоратини хосил қилишлари учун маъруза қуйидаги асосий талабларга жавоб бериш керак:

- Маълум бир йуналишга, иқтисодиётни асосий конунлари, тенденциялари, принциплари, ижтимоий, иқтисодий тараккиётнинг муаммоларини тахлил қилишга қаратилган бўлиши керак. Шунингдек, ёш авлоднинг дунёқарашини шакллантириш, ҳаёт кечириш тарзини танлашнинг тарбиявий аҳамиятини ошириши лозим. Илмийлиги жихатдан назария асосларини амалиёт билан, масаланинг қуйилишини илмийлик билан ҳамда иқтисодиётнинг янги долзарб масалаларига ижодий ёндашиш билан, назарий далилларнинг мантикийлик билан узвий бирлига таъминланиши керак.

Иқтисодий фанлардан маъруза уқиш уқитувчи олдида қуйидаги вазифаларни қуяди:

- талабаларга иқтисодиёт фанларини назарий бойли! ини очиб бериш,
- дунёдаги машхур иқтисодчилар, Ўзбекистан республикаси Президент ва таникли иқтисодчи олимларнинг ишларини чуқуррок урганишга ёрдам бериш;
- бир фандан олган билимларини бошқа фанларни урганишда ижодий қуллашларига ёрдам бериш;

- талабаларга бозор иктисодиёти шароитида мураккаб ижтимоий-иктисодий муаммоларни ечиш учун тугри йул топиш борасида узига ишонч руhini тарбиялаш.

Маъруза талабаларда фанни урганишга кизикиш, иштиёк уйготиши керак. Маърузани шундай тузиш керакки, талабада фанни чукур урганиш учун мустакил равишда адабиётлар топиш, уларни устида ишлаш, тушунишга хошиш-истак тугилсин. Шунинг учун зарур материаллар, китоблар, журнал ва бошка манбаларни танлаш принципал ахамиятга эга.

Маърузанинг ижтимоий-иктисодий йуналиши унинг илмийлиги билан боглик. Маърузачи реал хаётнинг объектив тахлилига, иктисодий тараккиётнинг асосий конуниятларига, иктисодий ходисалар ва хужалик хаётининг омиллари уртасидаги ички богланишларни аниклашга, тахлил килишга асосланиши керак.

Психологларнинг кузатишларича билиш, урганиш жараёни фикрлар карама- каршилиги асосига курилса, самарали булади. Илмий мунозара талабалар учун ижодий мухит яратади. Иктисодчи-педагоглар учун мулжалланган маърузада мунозарали саволларни куйиш, турли нуктаи назарларни баён килиш махсадга мувофик. Маърузачининг узи маълум бир нуктаи назарни куллаб- кувватлар экан, талабаларга хам ана шу караш тугрилигини ту-шунтириши, аудиторияни ишонтириши керак.

Маърузанинг илмийлиги материални баён килишнинг изчиллиги, саволларни аник, тушунарли куйилишини кузда тутуди. Илмий-иктисодий жараёнлар, иктисодий хаётни тахлил килишда тарихийлик ва мантикийликка амал килишни талаб этади.

Назария билан амалиётни узаро богланиши нихоятда мураккаб жараён. У турли-туман: ички, ташки, билвосита ва бевосита, мухим ва унча мухим булмаган омиллар билан аникланади. Шунинг учун хам маърузага тайёрла-

ниш пайтида ана шу жараёнларни чуқур тахлил килишни билиш, у ёки бу ходисани ривожланишининг асосий тенденцияларини аниқлаш керак. Мавзудан четдаги турли-туман мисоллар билан чекланиш ярамайди.

Назарияни асослаш учун хужалик ҳаётидаги турли-туман ходисаларни ижобий ёки салбий мисол сифатида келтириш унчалик кийин эмас, Лекин реал воқеликни нотугри курсатиш, фақат юзаки ташки алоқаларни таъкидлаш билан чекланиш ярамайди. Улар масаланинг моҳиятини ифодаламайди ва очиб бермайди.

Демак, юқорида таъкид этилган фикр мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда халқаро иқтисодий муносабатларга доир билимларни шакллантиришда иқтисодий фанлар буйича ўқиладиган маърузада фактлар, реал маълумотларнинг ўз урни бор. Чунки улар иқтисодий жараён, муаммоларни моҳиятини очишга ёрдам беради. Пекин улардан маҳорат билан фойдаланишгина кутилган натижани беради. Бунинг учун қонуний боғланишлар, тенденцияларни курсата оладиган рақамларни қўллаш керак.

Рақамлар, маълумотлар урганилаётган предметнинг мазмунини тасаввур этиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Албатта рақамлардан ўз фикрини тасдиқлаш учун фойдаланиш, мумкин. Лекин назарий қоидалар иқтисодий ходиса ва жараёнлар моҳиятига тушунишда ҳам муҳим роль уйнашини ёддан чиқармаслик керак. Хар бир педагог рақамлардан юзаки, шунчаки фойдаланишдан қочиши керак. Иқтисодчиларнинг фикрича, далиллар, рақамлар қайта ишлашни талаб этадиган маълум қўрилиш материали, ҳолос.

Маърузада негатив фактларни ҳам тугри шарҳлаш, уларни қандай оқибатга олиб келиши, бартараф қилиш йуллари ҳақида тухташ керак. Маърузачининг вазифаси негатив фактларни эълон қилиш эмас, балки уларни тахлил қилиш, ҳулоса чиқаришга ургатишдир. Фактлар маърузага

жонли мазмун, хаётийлик нафасини бахш этади, унинг ахамияти бу жихатдан бебаходир.

Рақобат назариясига доир билимларни шакллантиришда маърузани баён килиш методлари қуйидагилардан иборат:

А) Индуктив метод маърузада хусусийликдан умумийликка, дедуктив метод эса умумийликдан хусусийлик томон баён килишни ифодалайди.

Индуктив метод далиллар, хусусий, умумий хулоса, назарий коидалар, аник фаолият учун амалий хулосалар тарзида баён килинса, дедуктив метод назарий хулоса, умумий, хусусий, фаолият учун практик хулоса тарзида баён килинади.

Талабаларда иктисодий тушунчалар, илмий дунёкарашни шакллантиришда маърузанинг роли бекиёсдир. Шу билан бирга, маърузанинг мазмунини талабаларга етказишда уқитувчининг ролини унинг барча методлар, кургазмали куроллар, таркатма материаллар ва бошкаларни куллашдаги мохирлигини ҳисобга олмай, маърузанинг ролини курсатиб булмайди,

Маърузада материални кай тарзда баён килинишига караб далиллар, хусусий, умумий хулоса, назарий коидалар аник фаолият учун амалий хулосаларга келиш тарзида берилиши мумкин. Индуктив методда маъруза купинча кизикарли, кузга ташланадиган факт ёки мисолдан, айникса, шу куннинг бирон долзарб масаласи булган, аудиториянинг диққатини жалб киладиган масаладан бошланади.

Индуктив метод талабаларни хусусий кузатувлардан кетма-кет умумий хулоса чиқаришга урганиш имконини беради. Уларни мустикал фикрлашга ургатади.

Д) Дедуктив методда эса маъруза умумий назарий масалалардан бошланади. Бу методиктисодий фанларнинг умумий конунлари, коидаларини реал ҳаётга татбиқ қилиш, амалиётда қуриш ва баҳолаш, ҳужалиқ ҳаётида қуллаш, иктисодий ҳаёт ходисалари, жараёнларини, ҳужалиқ юритиш сиёсатини чуқурроқ тушуниш имконини беради.

Битирув олди малавий амалиёт давомида тўплаган билим ва тажрибам шуни курсатадики, маъруза ҳам индуктив, ҳам дедуктив метод асосида олиб борилса мақсадга мувофиқ бўлади. Аввал ишчи гипотеза, таклиф шаклида аудиторияга умумий савол ташланади, сунгра талабаларни мулоҳазалари далиллари, фактлар й таҳлил маълумотлари шу саволга тугри қелиши биргалиқда муҳокама қилияди, ҳулосалар чиқарилади.

Бу ҳолда маъруза асосий гоё, уни далиллар асосида тасдиқлаш ҳусусий саволларни изчилликда баён қилиш, дедуктив методда мавзунинг умумий характеристикасини бериш тарзида тузилади.

Маърузанинг самарасини оширишда қурғазмали қуроллар (ди-аграмма,схема, жадвал, график кабилар)нинг ахамияти каттадир. Қурғазмали қуроллар орқали ахборотни қабул қилиш, мавзунини чуқурроқ тушунишга, уқув материалини хотирада узок сақланишига ёрдам беради. Лекин қурғазмали қуролларга хаддан ташқари берилиб кетиш ҳам керак эмас, чунки аудитория билан мулоқот йуқолади ва натижада маърузанинг самараси пасаяди. Аммо танлаб олинган, тайёрланган қурғазмали қуроллар самарасини анчагина оширади.

Маърузага иложи борича талабалар диққатини қаратиш керак. Бунинг учун маърузанинг қириш ёки унинг асосий қисмида масаланинг мохиятини очиб беришга қаратилган савол қуйиш мақсадга мувофиқ. Педагоглар тажрибаси шуни курсатадики, уқитувчининг мавзунини баён қилишидан аввал ёки баён қилиш жараёнида савол қуйиши, уни баён

килиб булгач, куйилган саволига караганда гуликрок, яхширок натижага олиб келар экаи. Чунки илгари куйилган савол талабани жавоб кандай булиши керак, деб уйлантира бошлайди ва жавобни укитувчидан эшитишга диққатини каратади.

Иккинчидан, маъруза бошланганидан 20 дакикача вақт утгач, талабалар диққати сусаяди. Буни хисобга олиб, хар 15-20 дакикада ёки хар бир узвий саволни баён килишда турли методлардан фойдаланиш, талабалар диққатини жалб киладиган саволлар ташлаш мақсадга мувофиқдир.

Дарс бериш жараёнида мисол келтирганда гуруҳдаги талабаларга бевосита мисоллар келтириши диққатни узига жалб килади. Масалан, «Хамид билан Темур бизнес билан шугулланиш учун хорижга бориб малака оширмоқчи, лекин ишни нимадан бошлашни уйланиб туришибди. Сизнингча, улар нимадан иш бошлаши керак?», сингари мурожаатлар жонли мулоқотга бошлайди.

Бошка укув шаклларига караганда маърузачининг маърузасини хис-хаяжон, жушқинлик билан баён этиши муҳим роль уйнайди. Маърузачи хис-хаяжонини узгартириш, мимикаси орқали талабаларни дарсга кизиқишини кучайтириши ёки аксинча, сусайтириши мумкин.

1. Маърузанинг эмоционал таъсири укитувчининг маъруза материалини эркин баён килиши билан тугридан-тугри боғлиқ. Эркин баён килиш орқали аудитория билан боғланиш яхшиланади. Талабаларнинг акс таъсирини кузатиш имкони вужудга келади. Огзаки нутқ хусусиятлари, яъни диалогдан фойдаланиш мумкин булади.

Аксинча, маъруза матнига карайвериш аудитория билан контакт урнатишни кийинлаштиради, уни бузади, чунки ёзма нутқ, одатда, монолог тарзида булади. Бу ерда гап фақат маърузачининг тайёрланган

материални эркин эгаллаган булиши. матнни зерикарли тарзда укимаслиги хакида бормокда.

2. Оғзаки нутк, яъни маъруза тушунарли, эшитиб, кабул килишга осон, киска жумлалардан тузилган булиши керак, чунки узун, мураккаб жумлалар фикрни хиралаштиради. Укитувчи баён килинаётган материални яхши билишидан ташкари уз овозини хам назораг килиши зарур. Интонацияни гоҳ баланд, гоҳ паст килиб нутк узгартириш оркали талабалар диққатини гортиш, уз вақтида пауза ва бошка интонациялардан хам фойдаланиш зарур.

«Эркин манера» тарзида дарс бериш. маърузачининг аудиторияда у ёкдан бу екка юриши талабаларни диққатини тортади ва тушунишни кийинлаштириб, уларни мавзудан четлаштиради. Педагог узининг «иш зонаси»га эга булиши, ундан фойдаланишни билиши керак.

4. Маърузачи узининг ташки курунишига хам эътибор беришни ёддан чиқармаслиги зарур.

5. Маълумки, маърузанинг жушқинлиги, маълум даражада унинг ёркинлигига боғлиқ. Жушқин, маъноли нутк факат аниқ, мисоллар билангина эмас, балки макол, матал, бадий образлар билан бойитилиши зарур. Бу хол маърузани кизикарли килиб, талабалар диққатини жалб этади.

6. Маърузанинг тугри тузилиши, дарснинг хар бир минутидан самарали фойдаланиш машгулотларнинг муваффақиятини таъминлайди.

7. Аудитория билан «кайта алока» урнатишда талабаларнинг саволи ва укитувчининг жавоби мухим роль уйнайди. Одатда, купинча маърузанинг охирида саволларга вақт ажратилади, лекин бу маъруза жараёнида савол берилмайди, дегани эмас.

Саволларга жавоб берганда жавобнинг киска, асосланган булишига ахамият бериш керак. Агар савол кушимча далилларни талаб этадиган булса, буни очик айтиш мумкин, (айтайлик, статистик маълумотлар шу дакикада йук булса) сабабини курсатиб, келгуси дарсда жавоб беришга ваъда килса, бунинг айби йук. Агар савол индивидуал тарзда булса, маърузадан сунг ёки маслахат дарсида жавоо бериш мумкин.

Савол-жавобда уқитувчининг нутк охангидан доимо хайрихохлик сезилиб туриши, саволдан салбий муносабат сезилмаслиги керак, акс холда аудиториянинг ишончи йуколади.

8. Хар кандай шароитда (ташкаридаги шовкин-сурон, эшик ортидаги гала- говур, курилиш ва хоказо) уқитувчи узини тута билиши лозим.

9. Нуткда таклиддан кочиш, бир гапни бир неча марта такрорламаслик керак.

10. Нуткда сийкаси чиккан сузларни имкон кадар ишлатмаслик зарур.

Албатта, идеал тарзда маъруза укиб булмайти. Лекин хар бир уқитувчи узининг барча имкониятини, махоратини ишга солиб, дарс утиши шубхасиз, маърузанинг ижобий томонларини устун булишига олиб келади.

Таълим тизимидаги урнига кура, маърузалар - мавзуни, булимни, курсни урганишни бошловчи ёки таълимнинг маълум бир боскичини тугалловчи маърузаларга булинади.

Хозирги пайтда нисбатан куп кулланиладиган ёки борган сари оммалашиб бораётган маъруза шакллари: ахборот берувчи, муаммоли ва жадаллашган (чукурлаштирилган) маърузалар булиб, улардан хозиргача энг куп кулланиладигани ахборот берувчи маърузадир. У анъанавий методга асосланган булиб, асосий вазифа укув ахбороти - мавзунинг мазмунини

талабаларга баён килиш, тушунтиришдан иборат. Унда уқитувчи аеоеан билим берувчи ролини бажаради. Бу монолог тарзида баён килинади.

Хозирги куннинг талабларидан келиб чикиб, дарсда талабалар фаоллигини оширишга қаратилган жадаллаштирилган (чуқурлаштирилган) маъруза методини куллаш борган сари оммалашмоқда.

Маъруза матни ҳар бир фаннинг ишчи уқув дастури асосида, мавзуга ажратилган вақтдан келиб чикиб, тайёрланади. Бунинг учун мавжуд адабиётлар урганилади, турли манбалардан ахборотлар йигилади.

Мавзунини урганишнинг мақсадидан келиб чикиб, зарур саволлар қуйилади, мавзунини ёритиш методи танланади.

Семинар дарсларида халқаро иқтисодий муносабатларга доир билимларни шакллантириш усулларида семинар машғулоти ҳисобланади. Маъруза билан биргаликда амалий машғулоти ҳам уқув жараёнининг муҳим шаклига киради. У таълим, тарбия бериш ҳдмда назарияни амалиёт билан боғлаш функциясини бажаради. Амалий машғулоти термини педагогикага- оид адабиётларда тор ва кенг маънода талкин этилади. Амалий машғулоти кенг маънода семинар (унинг барча турлари), машқ, лаборатория ишини умумий ҳолда ифодаланишидир. Семинар амалий машғулотнинг шаклларида бири булиб,

- маърузада баён қилинган назарий қонун-қоидаларни мустаҳкамлаш бўйича билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш;

- талабаларни илмий тадқиқот, билиш қобилиятларини устириш вазифаларини бажаради.

Семинар дарси талабаларни билим олишлари, уни пухта ушлаштиришлари ва олган билимларини қелғусида реал ҳаётда қўллашни урганишларида алоҳида урин тутати. Шунинг учун ҳам, семинар дарсини

кизикарли, талабаларни фаол катнашишларини таъминлайдиган методларни куллаб, утиш мухим ахамиятга эга.

Маърузада одатда баён килиш етакчи рол уйнайди. Талабалар маъруза тинглашда пассив роль уйнайдилар. Семинар дарсида эса талабалар фаол булишади. Дарсда турли методларни куллаб, уларнинг фаоллигини таъминлаш имконияти кенг.

Маъруза дарси монолог тарзида баён килинса, семинар дарси диалог асо сида олиб борилади. Одатда, семинар дарсида талабаларнинг билими, уз устида ишлаш даражаси аникланади, назорат килинади.

Семинар (лот. *seminarium* - манба, кучма маънода - мактаб) -укув амалий машгулот шаклларида бири. Асосан олий укув юртларида, илмий тугарак, анжуманларда кулланилади.

Таълимнинг семинар шакли кадимги Юнон ва Рим мактабларида пайдо булган. Кейинчалик Гарбий Европа университетларида ривожлантирилган. Бу унуиверститетларда семинар талабанинг адабиетлар, манба устида ишлаши вазифасини утаган. XX аср бошларидан семинар дарслари талабаларнинг умумий илмий дунёкарашии кенгайтиришда, уларни муайян фан тарихидаги мухим муаммо ва талкикотлар билан таништиришга катта роль уйнай бошлаган.

Семинарнинг асосан уч тури бор:

1.Ўрганилаётган фан ёки курсни чукур урганишга ёрдам берадиган семинар дарслари.

2.Айрим муаммо, асосий ёки мухим мавзунини урганиш учун утказиладиган семинарлар.

3.Тадкикот характеридаги семинарлар.

Укув жараёнини ташкил этишда семинар дарслари алохида урин тутади. Семинар укув жараёнининг талабалар билимларини мустахкамлашни таъминловчи, ижодий қобилиятларини намоён қилувчи шаклидир. Семинар машгулотларининг мақсади талабаларнинг чуқур билим олишини таъминлаш, олган билимни реал ҳаётда қўллашга ургатишдир.

Бунинг учун талаба олган ахборотларини таҳлил қилиш, илмий тадқиқот утказиш, таққослаш, хулоса чиқаришни билиши керак. Семинар дарсининг олдига қўйилган бош мақсадга эришиш учун дарс олдига қўйилган қатор вазифаларни амалга ошириш керак. Бу вазифалар семинар дарслари бажарадиган функцияларда уз ифодасини топади.

Семинар дарси қўйилаги функцияларни бажаради:

1. талабаларга профессионал таълим бериш ва тарбиялаш;
2. мустақил ишлаш малақасини устириш;
3. мантикий фикрлашга ургатиш;
4. нутқини устириш, илмий мунозаралар олиб боришга ургатиш;
5. мустақил фикр юритиш ва уз фикрини уртқлашишга ургатиш;
6. уртқлари фикрини танқидий баҳолашга ургатиш;
7. талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш;
8. назарий олган билимларини амалиёт билан боғлаш.

Инсон хотираси - бу бизнинг биокомпьютердир. Одатда, янги ахборотни қабул қилар эканмиз, аввалги ахборот қисман хотирадан қутарилади. Ахборотлар ниҳоятда хилма-хил бўлиб, инсон ҳар куни уз ҳаётида қабул қиладиган ахборотлар миқдори, уларни турлича қабул қилиниши, хотирада сақланиб қолиши жиҳатидан бнр биридан фарқ қилади. Психологларнинг

фикрича, олинган ахборот, гуёки филтрдан утиб, сараланиб, маълум бир жихатлари билан ажралиб турадиганлари хотирада сакланар экан.

Узок муддат хотирада коладиган ахборотларга куйидагиларни киритиш мумкин:

- кизикарлилига, жушкинлиги каби хусусиятлари билан ажралиб турувчи ахборотлар;
- тасаввур, хис-туйгу ва шу каби бир-бирини эслатадиган, узаро богланишдаги ахборотлар;
- инсон томонидан тушуниб, мохиятига етилган ахборотлар,
- тасаввур, хис-туйгу ва шу каби бир-бирини эслатадиган, узаро богланишдаги ахборотлар;
- инсон томонидаи тушуниб, мохиятига етилган ахборотлар;
- фаоллик билан кабул килинган, урганилган, такрорланиб туриладиган ахборотлар.

Олимларнинг илмий тадқиқотлари шуни курсатадики, оддий инсон одатда ахборотларни куйидагича узлаштирар экан:

20% - эшитганини хотирада саклаб колади;

30% - курганини узлаштиради;

50% - эшитиш ва куриш оркали билиб олади;

70% - *узи* тушуниб гапиргани, эшитгани ва кургани натижасида узлаштиради;

100% - шу ишни бажариши, гапириши, эшитиши ва куриши оркали узлаштиради. Бундан келиб чикиб айтадиган булсак, оддий инсон одатда ахборотларни олган манбаси, шаклига кура турли даражада узлаштиради.

Бу билимдан фойдаланиб, такрорлаб турилмаса, сушт билим захирасига айланади ва бора-бора хотирадан кутарилади. Булардан шундай хулоса чиқариш мумкин: талабаларнинг энг аввало, укув материаллини узлаштириши, ёдда қолиши учун олинадиган ахборотни иложи борида эшитиш ва қуриш орқалигина эмас, балки гапириш, уз фаолиятида синаб қуриш орқали етқизиш катта ахамиятга эга. Бунга эришишнинг йули семинар дарсларини турли-туман методлар орқали олиб боришдир. Айнан семинар дарсида талабалар маъруза, китоб, журнал ва хоказолар орқали олган ахборотлари, билимларини тушунган холда гапириб бериш, уни моделлаштириш асосида синаб қуриш имкониятига эга буладилар. Семинар дарсини утқизишда қулланадиган услублар турли-туман булиб, у ёки бу услубни танлаш, урганилаётган фаннинг хусусиятига; утилаётган мавзуга, семинар дарсига қуйилган мақсадга, танланган услубни қуллаш имкониятига боғлиқ.

Хозирги пайтда иктисодий фанларни урганишда нисбатан кенг қулланиладиган услублардан: экспресс савол-жавоб, саволлар тизимига асосланган муҳокама, семинар машгулотли режаси буйича атрофлича суҳбат, моделлаштирувчи уйин, доклад ва рефератларни муҳокама қилиш, масала, машқ, тест ечиш ва уларнинг натижасини муҳокама қилиш, мунозара ва бошқаларни курсатиш мумкин.

Семинар мавзуи маъруза мавзуси билан бир хил булиши шарт эмас. Баъзан мавзудаги айрим саволлар маърузада қурнб чиқилса, айримларини семинарда муҳокама қилиш мумкин. хозирги пайтда маърузада қурилган мавзу албатта, семинарда ҳам муҳокама қилинади. Лекин маълум шаройтда семинар дарси ва унинг мавзусига бошқача ёндашиш мумкин. Айтайлик, адабиётлар, ахборот манбалари мавжуд булса, семинарда мустақил урганилган мавзунини муҳокама қилиш мумкин.

Семинар дарсини муваффакиятли утказиш учун асосий ва кушимча адабиётларни синчковлик билан урганиш зарур. Адабиётларни урганиш дарс жараёнида талабаларнинг диққатини қаратиш лозим булган масалаларни алохида ажратиш, мавзунини қайси усул асосида урганишни режалаштириш ва дарсга тайёрланиш имконини беради.

Мавзунини урганишни чуқурлаштиришга савол шаклини узгартириш, унинг мураккаблаштириш орқали ҳам эришиш мумкин. Талабаларнинг мавзунини, у ёки бу категорияни қай даражада тушунишларини синаш ва пухтарок тушунишларига ёрдам бериш учун жавобларни улар билан биргаликда муҳокама қилиш асосида мини тест утказиш мумкин.

Семинар-дарснинг иқтидорини намоён этадиган, нутқ сузлаш, бошқалар фикрига танқидий қарашни талаб этадиган услубларидан бири - мунозаралар. Бундай усул билан дарс ўтиш ўқитувчида катта тайёргарлик қариш, маҳоратни талаб қилди. Умуман олганда, семинар дарси турли методлар асосида олиб борилади экан, у қизиқарли, барча талабаларни фаол қатнаштиришга, демак, дарсга қўнғ билан тайёрланиб қилишга ундайди.

II- боб. Самарқанд иқтисодиёт коллежини таълим жараёнида рақобат назариясига доир билимларни шакллантиришда замонавий педагогик технологияларни қўллаш услубияти

2.1. Самарқанд иқтисодиёт коллежида рақобат назариясига доир билимларни шакллантириш амалиётини таҳлили

Мамлакатларда иқтисодий қарашларнинг бугунги иқтисодий фанларнинг вужудга келишига қанчалик замин бўлганини кўришимиз қийин эмас. Бу файласуф ҳамда иқтисодчи олимларнинг қарашларини бугунги кун ёшлари онгига тўлароқ ва келажакда янги иқтисодий қарашларни вужудга келтира оладиган соғлом билим тарзида етказишнинг бугунги аҳамияти жуда ҳам каттадир. Бу билан биз айтмоқчимизки тарихда иқтисодий фанларни ўқитишдаги педагогик маҳоратни бугунги кунда педагогик технологиялар билан янгилаш, уларнинг самарадорлигини ошириш ва таълим бериш сифатини яхшилашдир. Бунинг учун биз иқтисодий фанларни ўқитишда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланишимиз зарурдир. Иқтисодий фанлар фақатгина назарий эмас, амалий фанлардир. Улар бевосита амалиётга таянади, аниқ маълумотлар, далиллар, рақамлар ва ҳисоб-китобларга асосланади. Шунинг учун иқтисодий билимларни ўрганиш, иқтисодий тафаккурни шакллантириш, реал иқтисодий билимларни қамраб олиши жиҳатидан шартли равишда 3 гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Умумиқтисодий фанлар. Улар иқтисодиётни унга хос бўлган иқтисодий қонунлар, тамойиллар амал қилишини яхлит ҳолда ўрганади. Буларга энг аввало, иқтисодиёт назарияси фани киради. У барча иқтисодий фанларга асос бўлиб хизмат қилади.

Ўрта махсус ўқув юртларида “ Иқтисодий билим асослари”, “Иқтисодиёт асослари”, олий ўқув юртларида эса “Иқтисодиёт назария” ўрганилади.

2. Хусусий иқтисодий фанлар. Булар микроиқтисодиёт, макроиқтисодиёт, миллий иқтисод, ижтимоий иқтисод, меҳнат иқтисодиёти ва бошқалар бўлиб, улар иқтисодиётнинг у ёки бу соҳасини ўрганади.

3. Функционал иқтисодиёт. Бу фанларга бухгалтерия ҳисоби, молия, аудит, молиявий таҳлил, солиқ, суғурта, менежмент, банк иши ва бошқалар киради.

Демак, биз ўқув жараёнида ҳар бир иқтисодий фанларни талабалар онгига етказишда уларни билим олишга чорлаш, қизиқтириш, ўз устида ишлашга йўналтириш, кўп жиҳатдан уларни фаоллар, меҳнатсевар, чаққон бўлишларини, гуруҳда ишлаш маданиятини, бир-бирини қўллаб-қувватлашни ўргатишимиз лозим. Бунинг ҳаммаси ўқув жараёнида қўлланилаётган янги педагогик технологияларга ва методларга боғлиқ. Янги педагогик технологиялар ҳам турли хил бўлиб, бу технологияларнинг ҳаммасини ҳам қўллаш самара бермайди. Самарқанд иқтисодиёт коллежида битирув олди малакавий амалиёт давомида тўплаган тажрибаларимга таянган ҳолда менинг назаримда касб ҳунар коллежларида халқаро иқтисодий муносабатларга доир билимларни шакллантириш борасида таълим бериш жараёнида ва малакавий амалиётлар давомида қуйидаги педагогик технологияларни иқтисодий фанларни ўқитишда қўллаш мумкин деб ўйлайман. Масалан биринчиси- ФСМУ технологияси:

Биринчиси : Рақобат назариясига доир билим ва кўникмаларни шакллантиришда ФСМУ технологиясининг жадвали

Ўқитувчи ўқувчи-талабалар билан биргаликда дарсда баҳс қилинадиган, муҳокама қилинадиган савол, мавзу ёки ўрганилган бўлимни белгилайди. Ана шу доирада ҳар бир ўқувчи-талабага ўз фикрини айтиш, фикрининг билдириш сабабини кўрсатиш, мисол келтириш ҳамда умумлаштириш топширилади. Бу топшириқ бажариладиган ишнинг кетма-кетлиги кўрсатилган варақлар тарқатиш орқали ёки доскага ёзиб ҳар бир

Ўқувчи-талабани ўз дафтарига кўчириб олиш тарзида амалга оширилади. Бу технология ўқувчи талаблар томонидан индивидуал, сўнгра биргаликда бажарилади.

Масалан, Рақобат тўғрисидаги саволни муҳокама қилганда бу технологиядан фойдаланиш мумкин(2.1-жадвал).

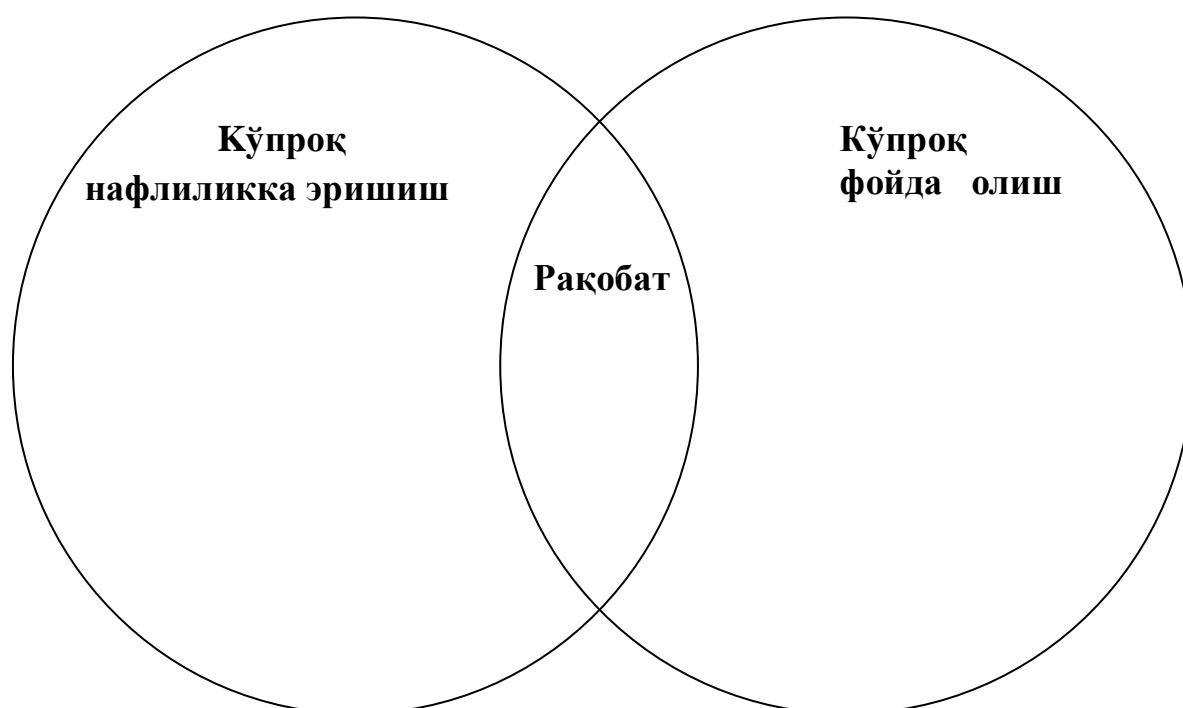
Ф (Фикрингизни баён этинг). Товар ва хизматларнинг сифати ошиши рақобатбардошликнинг муҳим омили ҳисобланади.
С (Фикрингиз баёнига бирор сабаб кўрсатинг). Чунки, Товар ва хизматларнинг рақобатбардошлиги мамлакатимизнинг экспорт салоҳиятини кучайтиради .
М (Кўрсатилган сабабга тушунтирувчи мисол келтиринг). Мен ҳисоблаб чиқдим: Жаҳон бозорида миллий валютамизнинг қадри ортади, аҳолининг реал даромадлари кўпаяди .
У (Фикрингизни умумлаштиринг). Булардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, аҳолининг реал даромадлари кўпайса, бошқаларда ҳам шундай имконият вужудга келади.

2.1-жадвал. ФСМУ- технологиясининг чизмаси

Бу технология ўқувчи талабаларни мустақил, эркин фикрлаш ва ўз фикрини ва эркин фикрни ҳимоя қилишга, ўқув жараёнида эгаллаган билимларини баҳолашга, бахслашиш маданиятини ва унга риоя қилишни ўргатади. Ўз фикрини аниқ ва қисқа ифодалаб, уни тасдиқловчи далиллар ёки уни инкор этувчи фикрларни баён этишни ўрганишга ёрдам беради.

Иккинчиси:Венн диаграммаси

Венн диаграммаси – Рақобат назариясини ўрганишда **таққослашга қаратилган технология сифати тавсия этамиз.** Бу технологияга инглиз файласуфи, математиги, мантиқшуноси Жон Венн асос солган. Одатда ўқувчи-талабалар ўхшаш категорияларни фарқини кўрсатишга қийналишади. Ундан айниқса, иқтисодий категория, тушунча, жараёнлар ва бошқаларнинг умумий томонлари ва фарқланувчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш, баҳо беришда кенг фойдаланилади. Бу технологиядан индивидуал ҳамда гуруҳ тарзда ишлаш мумкин . (2.2-Чизма)

2.2-Чизма. Рақобат назариясини ўрганиш билан боғлиқ Венн диаграммасининг чизмаси.

Учинчиси: “Картотека технологияси”

Мен рақобат назариясини ўрганишда “Касб таълими” кафедраси профессор-ўқитувчилари, аниқроғи кафедрамиз профессори илмий раҳбарим М.М.Мухаммедов раҳбарлигида “Картотека” технологиясини ишлаб чиқдим. Картотека технологиясини дарс жараёнларида қўллаб келмоқдаман. Рақобат назариясини ўрганишда бу технологияни қўллаш баҳолаш мезонини тўғри ташкил этишга ёрдам беради. Талабалар билим даражасига қараб саволлар тузилади. Саволлар эса олдиндан баҳоланган бўлади. Баҳолаш мезонлари баҳонинг обективлигига боғлиқдир. Баҳонинг обективлиги бу унинг ягона талаблар асосида қўйилиши яъни ишлаш аниқлиги, вақт меъёри, ўқувчиларнинг билими, таълим усуллари тўғри бажариш, дарс жараёнини тўғри ташкил этишдир.

Картотека технология каттакчалардан иборат бўлиб, каттакчалар эса рақамланган. Ҳар бир рақам ортида саволлар яширинган бўлиб, саволлар оддийдан мураккаблик даражасига қараб баҳоланган. Талабалар махсус каттаклардаги саволларга жавоб берган ҳолда ўзларининг билим даражасидан келиб чиқиб балл йиғиб боради. Рақобат назариясини ўрганишда бу технология талабаларда мустақил фикрлаш ва қарор қабул қилиш кўникмасини ҳосил қилади. Мен бу технологияни халқаро иқтисодий мунобатларни ўргатишда педагогик амалиётим давомида қўллаб унинг қуйидаги афзалликларини аниқладим:

1. Вақт тежалади;
2. Талабалар ўз –ўзини баҳолайди;
3. Талабалар ўртасида рақобатни кучайтиради;
4. Талабалар бир-бирини тинглашга ўргатади;
5. Талабаларни қизиқтириб, фанга жалб қилади;
6. Талабаларни танқидий ва мустақил фикрлашга ундайди;

7. Тафаккурни ривожлантиради.

Демак, замонавий таълимда Рақобат назариясини ўрганишда педагогик технологияларнинг ўрни беқиёсдир.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ўзгаришлар, ислохотлар таълим стандартларини ўзгартиришга янги фан ўқув курсларини киритишнигина эмас, балки дарс ўтиш методлари, технологияларини ҳам ўзгартиришни талабаларни дарсга қизиқиб фаол қатнашишларини таъминлайдиган метод ва технологияларни қўллаш эҳтиёжларини келтириб чиқарди. Биз ҳозирги кунга қадар анъанавий усулда дарс ўтиб келмоқда эдик. Чунки анъанавий усулда дарс ўтишнинг бир қанча афзалликлари мавжуд эди:

1. Аниқ ва маълум тушунчаларни билиш, маълум қўникмаларга эга бўлиш;
2. Ўқитувчи томонидан ўқитиш жараёни ва ўқитиш муҳитини юқори даражада назорат қилиш;
3. Вақтдан унумли фойдаланиш;
4. Аниқ илмий билимларга таяниш.

Бу технологиянинг афзалликлари билан бирга камчиликлари ҳам бўлиб. Мен бу камчиликлар билан халқаро иқтисодий мунобатларни ўқитиш билан боғлиқ жараёнда дуч келдим ва уни қўллашга тўсқинлик қилаётганлигини гувоҳи бўлдим . Булар:

1. Машғулотларда талабаларнинг пассивлиги ва бундан келиб чиқиб билим олиш самараси пастлиги;
2. Ўқитувчининг тола назорати ўқувчилар учун мотиватсия иштиёқини вужудга келтирмайди;
3. Ўқувчи талабалар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга кириша олмайди;

4. Эслаб қолиш даражаси (30 фоиз) ҳаммада тенг бўлмагани гуруҳда ўзлаштириш паст бўлиши мумкин;
5. Мустақил ўрганиш ва ечимлар қабул қилиш учун шароитлар яратилмайди.

Халқаро иқтисодий мунобатларни шакллантиришда бу камчиликларни бартараф этиш учун ўқитиш жараёнини ноанъанавий усулда, яъни анъанавий усулни асос қилган ҳолда таълим беришни янги педагогик технологиялар асосида олиб бориш лозим. Чунки педагогик технологияларни қўллаганимизда таълим жараёнида қуйидаги умумий самародорликка эришамиз деб ҳисоблайман:

1. Ўқувчи, талабаларнинг дарсда фаол қатнашиш имкониятининг кенглиги;
2. Дарс мазмунини яхши ўзлаштиришга олиб келиши;
3. Ўқувчи, талабаларни танқидий, мантиқий ва таҳлилий фикрлашини ривожлантиришга ёрдам бериши;
4. Муаммоларни ечиш кўникмаларини шаклланиши;
5. Мустақил фикрлай оладиган ўқувчи-талабаларнинг шаклланишига ёрдам беради;
6. Талабалар тушуниб хотирада сақлайди;
7. Ҳамкорликда, иноқликда ишлашга ўргатади;
8. Тортинчоқ ўқувчи-талабаларни ўз билимини кўрсатишга имкон беради.

Шунинг учун жаҳон педагогик олимлари ўқув жараёнига педагогик технологияларни киритишни ва асосий эътиборни талабаларга қаратиб уларни дарсга фаол бўлишини таъминлашга қаратилган. Бундан ташқари тадқидий ижодий ёндашувда ўқувчи-талабаларнинг муаммоларни ечиш қобилиятини ривожлантириш, уларни янги билимларни мустақил

ўзлаштирилиши, ташаббус кўрсатишига кўпроқ эътибор берилади. Шахсий ташаббуслари фаоллаштирилиб, қўллаб-қувватланади ва ривожлантирилади. Ижодий фикрлашга ундайди.

Педагогик технологияларни ўқув жараёнига тадбиқ этиб юқори самарадорликка эришганимиз билан бир қанча тўсиқ ва камчиликлар вужудга келмоқда.

Масалан,

1. Педагогик технологияларни қўллашда кўп вақт талаб этилиши;
2. Ўқувчи-талабаларни доимо ҳам кераклича назорат қилиш имкони пастлиги;
3. Мураккаб мазмундаги материаллар ўрганилганда ҳам ўқитувчининг роли паст бўлиб қолиши;
4. Билими паст ўқувчилар бўлгани сабабли, билимдонларнинг ҳам паст баҳо олиши ёки аксинча ҳолат бўлиши;
5. Ўқитувчининг ўзи ҳам фикрлаш қобилиятига ва муаммоларни ечиш кўникмаларига, вазиятни тезда баҳолай олиш, ҳозир жавоб бўлиш кўникмаларига эга бўлишини талаб этилади;
6. Ўқитувчи томонидан шовқинни бошқара олмаслик;
7. Халқаро иқтисодий муносабатлар мавзусига оид педагогик технология усулларини танлаш қийинлиги ва бошқалар.

Бу камчиликларни олдини олиш учун дарс жараёнида турли хилдаги иқтисодий топишмоқлар, мақоллар, масалалар, парадокслар ва педагогик тадбирлар яъни музёра ва кучайтиргичлардан фойдаланиш зарурдир.

Демак, педагогик технологияларнинг асосий бўғини бўлган интерфаол ўйинлар ўқувчи-талабаларни дарс жараёнига қизиқтириш учун, дарс вақтида зерикиб бефарқ бўлмаслиги учун қўлланилади. Хаттоки, пассив ўқувчи-талабаларни дарсга жалб қилиш учун ёрдам беради. Мен битирув олди

амалиётим давомида маскур интерфаол ўйинлардан фойдаланиб юқори самарадорликка эришдим.

2.2. Самарқанд иқтисодиёт коллежида рақобат назарияси га доир билимларни шакллантиришга доир мавзунини ўқитиш амалиёти бўйича тавсиялар

Мен битирув олди амалиётимни Самарқанд иқтисодиёт коллежида ўтадим. Мана шу бир ярим ойлик амалиётим давомида бир қанча малакали педагогларнинг дарсларини кузатдим. Ўзим мустақил равишда дарслар ўтдим. Мустақил дарсларим давомида турли метод ва педагогик технологиялардан фойдаландим.

Талабалар билимини баҳолаш мезонлари

Ўтилган дарснинг рейтинги

86%-100% - 1,7-2 балл (аъло)

71%-85% - 1,4-1,69 балл (яхши)

55%-70% - 1,1-1,39 балл (қониқарли)

Дарсларимдан бири биринчи босқич БК-34 гуруҳга Иқтисодиёт назарияси фанидан “Рақобат назарияси” мавзусида “Картотека технологияси”дан фойдаланиб дарс ўтдим. Бу мавзу 4 соатга мўлжалланган бўлиб, 3 режадан иборат:

- 1. Рақобат ва унинг иқтисодий мазмуни.***
- 2. Рақобат усуллари.***
- 3. Рақобат муҳити ва стратегияси.***

Дарснинг технологик харитаси

Т / р	Машғулот босқичлари	Ажра - тилган вақт	Машғулот мазмуни	Таълим методлари ва шакллари	Таълим воситалари
1	Ташкилий қисм	3-5	Талабаларнинг жойларини эгаллаганликларига, хонанинг тозалигига, ёруғлигига, дарсга тайёрлигига эътибор қилдим ва журнални олиб талабаларни давоматини текширдим.		
2	Долзарб-лаштириш (Мотиватсия)	30	30 дақиқа давомида ўтган мавзу бўйича уйга берилган топшириқларни сўрадим.	Тезкор савол жавоб методи орқали “Ўргимчак тўри ва “Картотека” технология	Компьютер, зўғата ип, вежинг, слайд
3	Янги тушунча ва хатти-ҳаракат усуллари шакллантириш	30	Янги мавзу баёнини тушунтиришни талабалар билан савол-жавоб тарзида олиб бордим.	Тарқатма материаллардан фойдаландим	Ручка ёки қалам
4	Мустаҳкамлаш ёки қўллаш	10	Бугунги ўтилган мавзу бўйича олдиндан тайёрланган тест асосида савол – жавоб қилиниб мавзунини мустаҳкамладим.	Тезкор савол-жавоб	
5	Якуний қисм	5	Бунда кейинги дарсда ўтадиган дарсимизни эълон қилдим ва уйга вазифаларни бериб, баҳоларни эълон қилдим.		

2.3-чизма. “Рақобат назарияси” мавзусида ўтилган дарснинг технологик харитаси.

Бугун 3-режа бўйича яъни “Рақобат назарияси” мавзусида дарсни қандай тартибда олиб борганимни баён қиламан. Дарсимга Самарқанд иқтисодиёт коллежининг фани ўқитувчилари амалиёт раҳбарим кузатувчи сифатида қатнашмоқдалар.

Дастлаб дарсга киришим билан ташкилий қисмга 5 дақиқа вақт ажратдим ва мен бу вақт ичида талабаларнинг жойларини эгаллаганликларига, хонанинг тозалигига, ёруғлигига, дарсга тайёрлигига эътибор қилдим ва журнални олиб талабаларни давоматини текширдим. Бу гуруҳда 31 та талаба бўлиб, шундан 29 талаба дарсга қатнашяпти. 2 та талаба сабабли равишда дарсга қатнаша олмаяпти.

30 дақиқа давомида ўтган мавзу бўйича уйга берилган топшириқларни сўрадим. Бунда мен тезкор савол жавоб методи орқали “ Ўргимчак тўри ва “Картотека” технологиясидан фойдаландим. 5 дақиқа ичида талабаларни 3 та кичик гуруҳга бўлиб, технологияларни яна бир марта тушунтириб ўтдим.

Уйда тайёрланган тезкор саволлар орқали зўғата ипидан фойдаланиб, гуруҳлар тузган ўргимчак тўри орқали гуруҳни ва фаол қатнашганларни баҳоладим(15 дақиқа. Ҳар бир гуруҳга 5 дақиқадан). Баҳоларни мен буни ҳозирча қоғозга ёзиб қўйдим ва дарс давомида улар актив қатнашсалар яна балларини қўтаришлари мумкинлигини айтиб ўтдим.

Талабаларни баҳолаб бўлгандан сўнг янги мавзунини яъни “Ўзбекистонда бандлик муаммоси ва ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш” ни 20 дақиқа давомида тушунтириб мавзунини ёритиб беришга ҳаракат қилдим. Бунда мен мавзунини бошлашдан олдин бу мавзу бўйича талабалар билимини ва тушунчасини билиш учун олдиндан тайёрланган тарқатма материаллардан фойдаландим.

Тақатма материални тарқатиш ва уларга бу тарқатма материалдаги жадвалларни тўлдириб беришлари учун 10 дақиқа вақт бердим. 10 дақиқадан сўнг талабалардан тарқатма материалларни йиғиб олдим ва уларни талабалар билан таҳлил қилдик. Талабалар билан таҳлил қилиб талабаларни баҳолаш учун 10 дақиқа вақт ажратдим. Жавобларни қабул қилиб таҳлил қилиб бўлганимиздан сўнг мен умумлаштирувчи хулосалар бериб тушунтиришлар бердим бунга эса 10 дақиқа вақт ажратдим. Бугунги ўтилган мавзу бўйича 10 дақиқа давомида олдиндан тайёрланган тест асосида савол – жавоб қилиниб мавзунини мустаҳкамладим .

Дарснинг якуний қисмига 5 дақиқа ажратдим бунда кейинги дарсда ўтадиган янги мавзунини эълон қилдим ва адабиётлар рўйхатини айтдим. Уйга вазифаларни бериб, баҳоларни эълон қилдим. Бу педагогик технологиялар ва методларни қўллаш орқали талабалар билимини назорат қилишга келсак. Бу педагогик технологиялар ва методларни қўллашда асосан талабаларнинг индивидуал фикри эътиборга олинади. Индивидуал тарзда баҳоланади. Бунда вақт етишмовчилигини ҳам эътиборга олишимиз керак. Қандай баҳоланишини юқорида келтирилган “Картотека” технологияси орқали кўрсатиб ўтдик. Бундан келиб чиқиб дарсни шундай таҳлил қиламиз: Гуруҳда талабалар сонини 100 % деб оладиган бўлсак, бу технологияларни қўллаш орқали талабалар ушбу мавзунини ўзлаштириш даражасини куйидагича акс эттирамиз.

Дарс жараёнида талабаларни баҳолаш кўрсаткичлари куйидагича:

Юқори балл олган талабалар 70 %.

Ўртача балл олган талабалар 20 %.

Қониқарли балл олган талабалар 8 %.

Дарсда фаоллик даражаси суст талабалар 2 %ни ташкил қилди.

Хулоса қилиб шуни айтишим мумкинки, ҳар бир педагогик технология ва методларни қўллашнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Рақобат назариясини ўрганишда тадбиқ қилинадиган методлар орасида фанларнинг хусусиятидан келиб чиқиб, ўрганилаётган мавзуларга мослаштирилган ҳолда қўлланиладиган методларни кўриб чиқдик. Улар орасида иқтисодий фикрлашни мувофиқ равишда билдирилган фикрларнинг энг мақбулини танлаш ва тавсиялар ишлаб чиқишни ўргатишга қаратилган таҳлилий ижодий вазифаларни гуруҳ бўлиб ечиш, матннинг мазмунини тадқиқ қилиш, таққослаш, шахсий тажриба билан боғлаш ва ўз муносабатини билдиришни ўргатадиган танқидий назар, ахборотларни кузатишни маълум бир майдон – жадвал ва графиклар орқали ифодалаш ва улар орқали ғоялар, тавсиялар, таклифлар беришга, бир-бирини тинглашга, ҳамфикр бўлишга ўргатадиган педагогик технологиялар ва методлар муҳим ўрин тутди. Бундан кўриниб турибдики, ушбу педагогик технологияларни қўллаш орқали гуруҳда деярли 96 % (28 талаба) талаба баҳоланди. Бу педагогик технологияларни ўрганиш ва уларни дарс жараёнида қўллашдан мақсад булғуси иқтисодчиларни ўз танлаган касбини билимдони, етук иқтисодчи мутахассис кадрлар қилиб тайёрлашдир. Зеро, бу тайёрланаётган ёш кадрлар мамлакатимизни жаҳон миқёсига кўтарадиган билимли, зукко, ҳар бир вазиятни тўғри баҳолай оладиган ёшлар бўлиб етишсин.

Дарс таҳлили: Биринчи босқич БК-37 гуруҳга Иқтисодиёт асослари фанидан **“Рақобат назарияси”** мавзусида “Картотека технологияси”дан фойдаланиб дарс ўтдим. . Дарс тугагандан сўнг юқорида исмлари келтирилган педагог-ўқитувчилар томонидан мустақил ўтган дарсим таҳлил қилинди ва булар қуйидагича эди:

Бу таҳлил асосида педагог-ўқитувчилар менинг қуйидаги ютуқ ва камчиликларимни айтиб, ўз маслаҳатларини беришди.

Дарснинг ютуқлари:

1. Вақтнинг тўғри тақсимланганлиги;
2. Мавзуни амалиёт билан боғлаб тушунтирди;
3. Талабалар онгига тасаввур орқали етиб бориши учун турли хил мисол ва масалалардан фойдаланганлиги;
4. Талабалар фаоллиги таъминлаб, уларни дарсга қизиқтира олди;
5. Дарсда бир неча педагогик технологиялар ўринли фойдаланганлиги;
6. Дарсда кўргазмали ва тарқатма материаллардан фойдаланганлиги;
7. Ҳар бир талабага индивидуал ёндашганлиги;
8. Баҳолашни адолатли тарзда олиб боргани;
9. Талабалар ўртасида рақобатни вужудга келтириб, уларни ўз фикрларини ҳимоя қилишга ундагани;
10. Дарсга олдиндан пухталиқ билан тайёрланганлиги ва дарс ўз мақсадига етди.

Дарснинг камчилиқлари:

1. Дарсда шовқиннинг юзага келгани;
2. Ўқитувчининг ёшлиги сабабли баҳоларни эълон қилиш учун вақт етмади ва танаффус вақтида талабалар баҳолари эълон қилинди.

Битирув олди амалиётим давомида яна бир қанча педагогик технологиялардан фойдаланиб юқори самарадорликка эришдим. Масалан, БК-34 гуруҳга “Муаммо технологияси” дан фойдаландим ва талабаларга муаммоли савол бердим. Талабалар муаммоли савол устида индивидуал ҳолда иш олиб бориб, муаммони ечишга ҳаракат қилдилар. Бу технология талабаларни соддадан мураккабга қараб изчил ривожланиб боришини ва кенгроқ фикрлашни ўргатади. “Муаммо технологияси” ни БК-33 гуруҳга ҳам қўлладим. Бунда гуруҳни кичик гуруҳларга бўлиб чиқдим. Бунда талабалар

муаммоли саволни жавобини топиш учун гуруҳ бўлиб ҳамфикрликда иш олиб бордилар. Бу технологияни индивидуал ҳолда ишлагандан гуруҳ бўлиб ишлаганда кўпроқ самара бериб, бунда талабалар қуйидаги самарадорликка эришадилар:

- Ҳамфикр бўладилар;
- Бир-бирини тинглашни ўрганадилар;
- Жамоада гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганадилар;
- Кенгрок фикрлашни ўрганадилар;
- Фикрини эркин баён қилишни ўргатади;
- Ўз фикрини ҳимоя қилишга ўргатади;
- Танқидий фикрлашни ўргатади;
- Бир-бирини камчилиларини тўлдирадилар;
- Тезкор қарорлар қабул қилишга ўргатади;
- Мавзу бўйича талабалар жадал ишлайдилар;
- Ўрганилган маълумотлар хотирада сақланади;
- Саволларга берилган жавобларни асослаб беришни ўргатади;
- Муҳокамага мойилликни пайдо қилади;

3.2. Касб-хунар коллежларида иқтисодий билимларни амалиётга татбиқ этишда хавфсизлик муаммолари

Ташкилотларда, ўқув билим юртларида ва шунингдек касб-хунар коллежларида ҳам хавфсизликни таъминлаш ва иш шароитини яхшилаш маъмуриятнинг асосий вазифаси сифатида меҳнат қонунлари кодексига ёзиб қўйилган. Маъмурият таркибига раҳбар ходимлар, яъни касб-хунар коллежларида, ташкилотчилик, маъмурий-хўжалик ишларини амалга оширувчи, ўқув жараёнларни ташкил қилувчи, коллежда меҳнат қилаётган ходимларни бошқарувчи, моддий маблағларни тақсимот билан ишлатиш ва уни назорат қилиш ишларини олиб боровчи шахслар киритилади.

Маъмурият ходимларига қўйиладиган асосий талаб, улар давлат сиёсатини яхши тушунишлари ва уни амалга оширишга ҳаракат қилишлари, давлат ва халқ манфаатларини тушуниб амалга оширишлари, меҳнат шароити тартибини сақлай билишлари, ишчиларни меҳнат интизомини сақлаш ва ишга рағбатлантириш, таълим сифатини ошириши ва даражасини бир неча ўн йил олдиндан кўра билувчи шахс бўлишлари керак.

Маъмурият зиммасига юклатиладиган мажбуриятлар асосан ишчилар билан маъмурият ўртасида тузиладиган меҳнат битимидан келиб чиқади. Бу меҳнат битимини тузиш мажбуриятини Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси билан белгиланган. Бу қонуният сифатида қуйидагича тақлид қилинади. Ишчи маълум мутахассислик бўйича белгиланган ишни корхона ички тартиб-қоидаларига риоя қилган ҳолда бажариш, маъмурият эса меҳнат қилиш қонуниятларига асосан ва жамоат битимида кўзда тутилган маълум миқдордаги мажбуриятлар мундарижасини ўз зиммасига олади.

Меҳнат Кодексида кўзда тутилган мажбуриятлар қуйидагилар¹:

¹ Qurbonov J.M. «Hayot faoliyati xavfsizligi» uslubiy ko'rsatma. SamISI. 2015-yil

1. Ҳар бир ходим ва ўқитувчи учун ўз мутахассислиги ва малакасига қараб
маълум бир ўқув хонаси;
2. Иш столи ва бошқалардан иборат иш жойи ташкил қилиш;
3. Соғлом ва хавфсиз иш шароитини ташкил қилиш;
4. Сифатли ўқув жиҳозлари билан таъминлаш;
5. Меҳнат интизомини, ҳар тарафлама мустаҳкамлаш, иш шароитини кундан-кунга яхшилаб боришни таъминлашга қаратилган техник жиҳозлар ўрнатиш;
6. Меҳнатни муҳофаза қилишнинг номенклатура чора-тадбирларини амалга ошириш.

Бундан ташқари, раҳбар ходимларга хизмат вазифалари ҳам юкланади. Бу вазифалар бошқариши лозим бўлган лавозими тақозо қиладиган тавсияномада белгиланган бўлади. Коллежларда меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шароитларини таъминлаш 13- моддада келтирилган. Коллеждаги ҳар бир иш жойидаги меҳнат шароити меҳнатини муҳофаза қилиш стандартлари, қоида ва меъёрлари талабаларига мувофиқ бўлиши лозим. Коллежда меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шароитларини таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг хавфли ва зарарли омиллари устидан назорат ўрнатилишини ташкил этиш ва назоратнинг натижалари тўғрисида меҳнат жамоаларини ўз вақтида хабардор қилиш маъмурият зиммасига юкланади. Коллежда меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шароитларини таъминлаш юзасидан маъмурият билан ходимларнинг ўзаро мажбуриятлари жамоа шартномаси ёки битимида кўзда тутилади.

Интизом жавобгарлиги. Ҳар бир ўқув юрти ўз ички тартиб-қоидаларини ишлаб чиқади. Бу тартиб-қоидаларнинг барчаси соғлом ва хавфсиз меҳнат шароитини таъминлаш, жараёнларни нормада бажаришга

қаратилган. Талабларни бажармаслик бахтсиз ҳодисаларга олиб келиши мумкин. Шунингдек, ишчи-хизматчиларнинг тартиб-қоидаларга амал қилмаслиги иш режимининг бузилишига, касаллик, бахтсиз ҳодиса, захарланиш ва бошқа ҳодисаларнинг содир бўлишига олиб келиши мумкин. Улар учун интизом жавобгарлиги таъсис этилган. Бу жавобгарлик ишчилар учун – огоҳлантириш, хайфсан эълон қилиш, жиддий хайфсан эълон қилиш, уч ой муддат билан ойлиги кам бўлган ишга ўтказиш ёки шу муддатга паст разряд ишга ўтказиш, ишдан бўшатиш каби тартибда амалга оширилади, Раҳбар шахслар учун жавобгарлик огоҳлантириш, хайфсан эълон қилиш, бир йилгача лавозимини пасайтириш, ишдан бўшатиш йўли билан олиб борилади. Ходимлар, бўлим раҳбарлари, коллеж раҳбари томонидан интизом жавобгарлигига тортилиши мумкин. Раҳбар ходимлар эса юқори раҳбарлик ходимлари томонидан интизом жавобгарлигига тортилиши мумкин. Раҳбар ходимлар жамоа битимида кўрсатилган талабларни, юқори ташкилот буйруқларини бажармаганликлари ва асосан хавфсизлик техникаси, саноат гигиена санитарияси талаб-қоидаларига амал қилинмаганлиги учун жавобгарликка тортиладилар.

Маъмурий жавобгарлик қуйидаги уч турда белгиланиши мумкин:

1. Ахлоқий ҳарактердаги жавобгарлик (огоҳлантириш, жамоат тартибидаги чоралар).
2. Маблағ ва пул ундириш, бунда жарима ва мусодара қилиш усули қўлланилади.
- 3.Тартиб бузувчининг шахсига таалуқли бўлган жавобгарлик (ахлоқ тузатишишлари, маъмурий – қамоқ жазоси, вазифасидан четлатиш).

Меҳнат хавфсизлиги қоида ва нормаларини бузган ишчи ва хизматчиларга маъмурий жавобгарлик тартибида огоҳлантириш, жамоат тартибидаги чоралар ва маълум миқдорда жарима тўлаш белгиланади. Жарима ва огоҳлантириш бўйсунтириш тартибида раҳбар ходимлар томонидан

эмас, балки меҳнатни муҳофаза қилишнинг давлат назорат органлари ёки шаҳар ва туман депутатлари кенгаши ижроия қўмиталари томонидан ташкил қилинган комиссияларнинг қарори билан белгиланади.

Жиноий жавобгарлик. Меҳнатни муҳофаза – қилиш қоидаларининг қўпол бузилиши натижасида оғир жароҳатланиш ёки бир неча кишининг оғир жароҳатланиш содир бўлса ёки бахтсиз ҳодиса ўлим билан тугаса, қоидани бузишда айбланган раҳбар ҳодим жиноий жавобгарликка тортилади. Жиноий жавобгарлик раҳбар ҳодимни вазифасидан четлатиш ёки маълум муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан белгиланади. Чегараланган моддий жавобгарликда коллежга етказилган зарар маъмурият буйруғига асосан ишчи ва хизматчининг ойлигидан ундириб олинади. Бунда айбдор шахснинг розилиги билан ойлигидан (учдан биридан ошмаслиги шarti билан) ушлаб қолинади.

Тўлиқ моддий жавобгарлик жиноят содир бўлган тақдирда ва айбдор жиноий иш қилган бўлса, уни жавобгарликка тортиш билан бир қаторда sanoat корхонасига келтирилган моддий зарарни ҳам тўлиқ қоплашга мажбур қилинади. Бундай жавобгарлик қарорларини туман ёки шаҳар суди органлари чиқаради. Бу ҳолда корхона маъмурияти томонидан айбдорнинг ҳақиқатдан ҳам айбдор эканлигини тасдиқловчи ҳужжатлар кўрсатилиши керак.

Ҳозирги замон фан ва техникасининг ўсиши янгидан-янги технология ва машина – механизмларнинг жорий этилиши, ишлаб чиқаришда ишлаётган ҳар бир ходимнинг юқори малакали, техника қонунларини тушунадиган ва унга амал қиладиган бўлишларини талаб қилади.

Инструктажларни асосан тўрт гуруҳга бўлиб қараш мумкин:

- 1) кириш инструктажи;
- 2) иш жойидаги инструктаж;
- 3) вақти-вақти билан ўтказиладиган инструктаж;

4) режадан ташқари инструктаж (ГОСТ 12.004-74 (МХСС)).

Кириш инструктажи. Ишга янги кираётганлар учун ўтказилади. Бу инструктажнинг асосий мақсади – ишга кираётганларнинг меҳнатини муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси тўғрисида маълумот бериш ҳисобланади. Кириш инструктажи яхши жиҳозланган ва кўргазмали куруллар ўрнатилган меҳнатни муҳофаза қилиш кабинетида, хавфсизлик техникаси инженери томонидан ўтказилади. Кириш инструктажи вақтида ишга кираётган ишчи қуйидаги ҳолатлар билан таништирилиши шарт: Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш қонуниятлари асослари, ўқув юртининг ички тартиб қоидалари, хавфсизлик техникасининг умумий талаблари, иш жойини ташкил қилиш, ишчига топширилган машина ва механизмларни саромжон ва озода сақлаш қоидалари, бахтсиз ҳодисаларни олдини олиш қоидаларини тушунтириш бунда асосий диққат эътиборни ҳар хил эритувчилар, кислоталар, енгил алангаланувчи суюқликлар, сиқилган ҳаво, электр токи хавфи мавжуд бўлган вазиятларга қаратиш керак.

Меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси ва ўқув жараёнида қоида, норма ва инструкцияларининг бузилиши натижасида вужудга келган бахтсиз ҳодисалар ҳақида маълумотлар берилиши керак. Бахтсиз ҳодиса рўй берганда ўзини қандай тутиш ҳақида тушунча берилади, алкоғолли ичимликлар бахтсиз ҳодисага олиб келиши ҳақида айтиб ўтилиши шарт. Кийим бош, махсус оёқ кийими ва шахсий муҳофаза воситаларидан фойдаланиш қоидалари, санитар-гигиена шароитларига эътибор бериш, санитар маиший хоналардан фойдаланиш тартиби, бахтсиз ҳодиса рўй берганда, бахтсиз ҳодисага учраган кишига врач келгунга қадар ёрдам кўрсатиш усуллари ҳақида маълумот берилади.

Иш жойидаги инструктаж. Иш жойидаги инструктажда қуйидагилар тушунтирилиши керак: ишчининг доимий ишлаш жойи, ўқитувчининг

доимий ишлаши зарур бўлган ахборот технологияларнинг хусусияти уларнинг вазифаси ва улардан фойдаланиш қоидалари. Ишга тайёрланиш қоидалари, электрон воситаларнинг созланганлигини текшириш, юргизиш ўчириш асбобларининг ишлаши, ерга уланганлиги, ёрдамчи ва асосий қуролларнинг мавжудлиги. Шахсий муҳофаза аслаҳаларининг вазифалари ва улардан фойдаланиш қоидаларига қўйиладиган талаблар. Инструктаж ўтказётганда аввало одатдаги иш шароитида ишчи ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида маълумот берилади. Масалан авария, ёнғин ва бошқа ҳолларда ўқитувчи ўзини қандай тутиши, тез ҳаракат қилиши муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун мана шундай ҳолатларда қандай ҳаракат қилиш кераклиги ҳақида ҳам маълумот берилиши керак. Иш жойидаги инструктажни техник ҳавфсизлик буйича ходим ўтказди.

Режадан ташқари инструктаж. Бу инструктаж технологик жараённинг ўзгариши, янги электрон намоиш этиш воситалари мултимедиялардан фойдаланиш натижасида иш шароитининг ўзгариши сабабли фойдаланувчиларнинг ҳавфсизлиги сақлаш учун билимлари етишмаслиги сезилганда ўтказилиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар

Республикамизда иқтисодиётни модернизациялаш ва бу соҳадаги ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, билим олишга, иқтисодий сир-асрорларини ўрганишга бўлган ҳаракатини, фанни чуқур ўрганишга бўлган талабларни ҳам кучайтиради. Бу эса ўз навбатида, иқтисодий қонунларни яхши биладиган, турли вазиятларни таққослаш, иқтисодий ресурслар чекланган шароитида самарали хўжалик юритиш учун муқобил вариантларни тўғри тиклаш ва қарор қабул қилиш малакасига эга бўлган иқтисодчиларни тайёрлашга талаб ортади. Бунда эса касб-хунар коллежларида таҳсил олаётган бўлажак мутахассисларни касбий кўникмаларини шакллантириш, уларда ўзи танлаган мутахассислиги бўйича мустақкам билим ва кўникмага эга бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Ушбу битирув малакавий ишидан кўриниб турибдики, танланган мавзунинг қанчалик долзарблигини ҳамда ушбу битирув малакавий иши нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамиятга эгадир. Касб хунар коллежларида иқтисодий фанларни ўқитиш жараёнида педагогик технологияларни тадбиқ этиш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқилди. Мен ушбу битирув малакавий ишимда яъни «Иқтисодчи-педагогларда рақобат назариясига доир билим ва кўникмаларни шакллантириш услубияти (КХКлари мисолида) мавзусини ёритишга ва бу соҳадаги мавжуд муаммоларни бартараф қилиш йўллари ва чоралари кўрсатиб беришга ҳаракат қилдим. Кузатишларим ва амалий тажрибаларим асосида қуйидаги хулосаларга келдим:

- иқтисодий таълимнинг мақсади ва вазифалари шундан иборатки, иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида ўқувчи-талабаларни иқтисодий тафаккурини тежамкорлик асосида тарбиялашдан иборатлиги;
- рақобат назарияси таълим-тарбияни шакллантиришни биринчи галда ёшларда иқтисодий фикрлаш, иқтисодий тушунчалар, иқтисодий ҳис-туйғуларни ўрта махсус ва олий ўқув даргоҳларида амалга ошириш мақсадга мувофиқдир;

-касб-хунар коллежларида рақобат назарияси оид билимларни ўрганишда қуйидаги педагогик технология ва методлардан фойдаланиш мумкин. Булар қуйидагилардан иборат ФСМУ, Венн диаграммаси, Картотека технологияси ва ҳоказо;

Юқоридаги хулосаларга асосланиб, иқтисодий ва таълим модернизациялаш шароитида рақобат назариясини шакллантиришга хос педагогик технологиялардан фойдаланишнинг долзарб муоммоларини ечишда қуйидагиларни тавсия қиламиз:

1. Педагогик технологияларнинг иқтисодий таълим-тарбия жараёнига тадбиқ этиш услубияти бўйича манбаларни кўпайтириш;

2. Таълим муассасаларининг фаолият йўналишларига ва хусусиятларига мувофиқ равишда уларнинг фаолиятига педагогик технологияларни татбиқ этиш механизмини ишлаб чиқиш;

3. Бўлажак иқтисодчиларнинг мутахассислик билим ва кўникмаларини ривожлантиришга доир электрон дарсликлар яратиш ва модулли таълим тизимини яратиш;

4. Менинг назаримда рақобат назариясига доир мавзуларни ёритишда ФСМУ, Венн диаграммаси, Картотека технологиясини инобатга олган ҳолда иқтисодий таълим жараёнида оммалаштириш мақсадга мувофиқдир;

6. Иқтисодчи-педагоглар ҳар бир мавзуга ижодий ёндашган ҳолда иқтисодий мақоллар, топишмоқлардан, парадокслар ва масалалардан доимий равишда фойдаланишни ташкил этиш;

Шундай қилиб, бизнинг тавсияларимиз, бугунги кунда бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодчи мутахассислар тайёрлашни тартибга солишга нисбатан янгича ёндашувларнинг ишлаб чиқилишини талаб қилади.

Хулоса қилиб айтганда, касб-хунар коллеж талабаларининг иқтисодий фанларни ўқишда педагогик технологиялардан фойдаланишнинг ўрни ва аҳамияти мавжудлиги, аммо ушбу муаммонинг анча қисми бажарилмаганлиги туфайли бажарилган ушбу битирув малакавий иш нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар.

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2011.
- 1.2. Ўзбекистон Республикасининг ”Таълим тўғрисида”ги қонуни. –Т. ”Ўзбекистон” 1997 йил 29 август.
- 1.3. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни. Олий таълим. Меъёрий ҳужжатлар тўплами. Т.: «Шарқ», 2001.
- 1.4. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида»ги қонун. Олий таълим. Меъёрий ҳужжатлар тўплами.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармон ва Қарорлари.

- 2.1. «Ахборот технологиялари соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори. //Халқ сўзи газетаси, 2011, 3-июн.
- 2.2. “Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 28 майдаги ПҚ-1761-сон қарори. «Халқ сўзи» газетаси, 2012 йил 29 май, №56 (12622).
- 2.3. «Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Томонидан Қабул Қилинган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар Стратегияси» Тошкент ш., 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон.
- 2.4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йлдаги Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида ПҚ-2909 сонли қарори.

III. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари.

- 3.1. Мирзиёев Ш.М. “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” - Т.: Ўзбекистон, 2017.

3.2. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. //Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016-йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. - Зарафшон газетаси, 2017 йил 17 январ. 1-4 б.

3.3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси 2017 йил 22-декабрь.

IV. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари.

4.1.«Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими учун дарсликлар ва ўқув адабиётининг янги авлодини яратиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги 341-сонли Қарори.

4.2.«2010 йилгача бўлган даврда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими педагог ва муҳандис педагог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш дастури» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 4-октябрдаги 400-сонли Қарори.

V. Асосий адабиётлар.

5.1. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат, Т.: 2014.

5.2. Мавлонова А., Тўраева О., Холиқбердиев К. Педагогика Т.: «Ўқитувчи», 2014.

5.3. Подласий И.П., «Педагогика». Учебник. М.: Высшее образования. 2015.

5.4. Сайидмуродов Н. Янги педагогик технологиялар. Т.: «Молия», 2014.

5.5. Йўлдошев Ж, Хасанов С. Педагогик технологиялар. Ўқув қўлланма -Т.: “Иқтисод-молия”, 2015. -300 бет.

5.6. Омонов Х.Т., Хўжаев Н.Х., Мадярова С.А., Эшчонов Э.У. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Дарслик.-Т.: Иқтисодиёт молия. 2015. 97-бет.

5.7. Ҳақимова М.Ф., Хужаев Н. Педагогик технологиялар. Ўқув қўлланма -

- Т.: “ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯ”, 2014. – 138 бет.
- 5.8. Назизхўжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Дарслик. -Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси. 2014. -160 бет.
- 5.9. Асқарова.Ў. “Педагогика” - Тошкент : “Фан” 2008 йил 58 бет.
- 5.10.Азизходжаева Н.Н. Основние тенденции развития высшего педагогического образования в Узбекистане /Под ред. В.А.Сластенина. - Т.: Фан. 2013. –143 с.
- 5.11. А.Ўлмасов, А.Вахобов. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.:Иқтисод-Молия, 2014 й. 424 б.
- 5.12. Искандаров Э.А., Суюнов О.Ж. “Педагогик технологиялар” ўқув кўлланма Самарқанд 2012.
- 5.13. Суюнов О. Ж .”Янги педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат” ўқув услубий кўлланма, Самарқанд-2011.
- 5.14. Суюнов О. Ж. “Педагогик технологиялар” маърузалар курси Самарқанд-2010.
- 5.15..Асқарова.Ў. “Педагогика” - Тошкент : “Фан” 2014 йил 58 бет.
- 5.16..Азизхўжаева Н.Н. Основные тенденции развития высшего педагогического образования в Узбекистане /Под ред. В.А.Сластенина. - Т.: Фан. 2015 –143 с.
- 5.17..Букантов В.М. Педагогические таинстве дидактических игр. Учебно-методическое пособие. –М.: Московский психолого-социальный институт. Флинта. 2014. –152 с.
- 5.18..Т.Н.Балло. Нестандартное обучение.- М.: Педагогика, 2015 й. 94-б
- 5.19..Вульфсон Б.Л. Сравнительная педагогике история и современные проблемы. –М.: Изд-во УРАО, 2014 –232 с.
- 5.20. Искандаров. Э.А, Б.Годфри, П.Назаров “Узлуксиз таълим бўйича хориж тажрибаси” Самарқанд. 2004 йил.69 бет.
- 5.21. Йўлдошев Ж.”Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш”-Т., 2008, 130б.

5.22. Қурбонов.Ж.М.”Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” услубий кўрсатма. Самарқанд. 2014 йил.

5.23. М.Мухаммедов, Ю.П.Урунбаева “Кичик тадбиркорлик ва аҳоли бандлиги”., “Зарафшон” нашриёти Д.К.Самарқанд.,2014 йил. 199с

5.24. М.М.Мухаммедов, С.А.Исхакова ва Б.Б.Мардонов “Қишлоқларда аҳоли бандлиги: муаммолар ва ечимлар”,“Зарафшон” нашриёти Д.К.Самарқанд, 2014 йил.

5.25. М.М.Мухаммедов, Л.Н.Халикова, Н.А.Камилова, А.Қ.Тўхтамишев, Ш.У.Ташматов, Ф.Ф.Саломов, Й.М.Халиков ва Б.Б.Мардонов “Иқтисодиёт назарияси” КХКлар учун ўқув қўлланма, СамИСИ, 2017 йил

VI. Даврий нашрлар, статистик тўпламлар ва ҳисоботлар.

6.1. Иқтисодиёт ва таълим. Журнал. 2017 й.. 1-2 сонлар.

6.2. Халқ таълими. Журнал. 2016-2017 й. 1-2 сонлар.

6.3. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016-2017 йилдаги маълумотлари.

VII Интернет сайтлари

1. www.google.uz
2. www.stat.uz
3. www.darslik.uz
4. www.uza.uz
5. www.lex.uz
6. www.pedagog.uz
7. www.nammpi.uz
8. www.ziyonet.uz
9. www.sies.uz

Таълим воситалари - ўқув материални кўргазмали тақдим этиш ва шу билан бирга ўқитиш самарадорлигини оширувчи ёрдамчи материаллар ҳисобланади.

- Таълимнинг техник воситалари (ТТВ)** - ўқув материални кўргазмали намоиш этишга, уни тизимли етказиб беришга ёрдам беради; талабаларга ўқув материални тушунишларига ва яхши эслаб қолишларига имкон беради.
- Ёрдамчи таълим воситалари (ЁТВ)** – графиклар, чизмалар, намуналар ва ҳ.к. бошқ.
- Ўқув - услубий материаллар (ЎУМ)** - ўқув материаллар, ўзлаштирилган ўқув материалларини мустаҳкамлаш учун машқлар. Булар талабаларнинг мустақил ишларини фаоллаштиришга ёрдам берадилар.

